

Peatükk 10

Õigus elule; piinamise, ebainimliku või alandava kohtlemise ja karistamise keeld

Ksenia Žurakovskaja-Aru, Indrek-Ivar Määrits, Eva Lillemaa, Maria Sults

Sissejuhatus

Õigus elule on inimõiguste kontseptsiooni vaieldamatu keskpunkt, sest kehalise olemasoluta ei ole inimesel võimalik ühtegi teist inimõigust (õigus haridusele, õigus isikuvabadusele jms) kasutada. See, kas ja mis ulatuses inimene oma õigusi teostada saab, ei eelda aga üksnes tema füüsilist eksistentsi, vaid on seotud kõigile inimestele omase inimväärikuse ja selle austamisega.

Seejuures arutatakse ikka ja jälle selle üle, mis on inimväärikus ja selle tunnus(ed) – on see inimese ratsionaalsus, sotsiaalsus, eneseteadvus, loomingulisus, haavatavus või midagi muud. Samuti vahetatakse mõtteid selle üle, miks räägitakse inimväärikuse puhul just selle austamisest, mitte kaastundest, hoolest vms. Mõnikord küsitakse, kas inimväärikus on omane üksnes *homo sapiens*'ile või võib sellega minna kaugemale ja omistada see tunnus tulevikus ka näiteks telesarjas „Westworld“ kujutatud inimesetaoliste olevustele, võib-olla isegi inimestega sarnastele organismidele (nt šimpansitele).¹

Need ja paljud muud inimväärikuse sisu määratlemisega seotud küsimused toidavad jätkuvalt elavat akadeemilist diskursust.² Kuigi ilmset ja kõikehõlmavat vastust sellele, mis on ikkagi inimväärikuse substants, anda ei saa, pole kahtlust, et teise maailmasõja julmused, nagu holokaust, ilmestasid seda, milline kohtlemine on vastandiks inimväärikuse austamisele, millised teod ründavad inimväärikust ja koguni eitavad selle olemasolu.

Niivõrd traagiliste sündmuste mõjul leidis inimväärikuse filosoofiline mõiste, mille üle arutati juba antiikajal ja mis omandas kanoonilise väljenduse Immanuel Kanti käsitluses, tee rahvusvahelise üldsuse mõttevahetustesse ja andis inimõigustele moraalse laengu.³ Sellest sai alguse ka rahvusvahelise üldsuse pühendumus kaitsta inimväärikust kui *per se* kõigi inimeste sünnipärasest väärtust ja õigust. Inimväärikuse austamise põhimõttest kujunes demokraatliku ühiskonna kõige olulisem tunnus. Sellest sai inimõiguste aluspõhimõte, mis peab kõigi inimeste nn tuuma ühtviisi väärtuslikuks.

Inimväärikust võib niisiis kujutleda maja alusmüürina, millele inimõigused seintena toetuvad.⁴ Piinamine, ebainimlik või alandav kohtlemine ja karistamine mõrastab ning tõsisemal juhul lõhub alusmüüri, milleta ülalpool paiknevad inimõigused püsima ei jää.

¹ Killmister, S. *Contours of Dignity*. – Oxford: Oxford University Press 2020, lk 16–20, 129–140.

² Vt nt Webster, E. *Interpretation of the Prohibition of Torture: Making Sense of ‘Dignity’ Talk*. – *Human Rights Review* 2016/17, lk 371–390; McCrudden, C. *Human Dignity and judicial Interpretation of Human Rights*. – *European Journal of International Law* 2008/19 (4), lk 655–724; Addis, A. *Dignity, Integrity, and the Concept of a Person*. – *Tulane Public Law Research Paper No. 17–14* 2018, lk 1–45; O’Mahony, C. *There is no such thing as a right to dignity*. – *International Journal of Constitutional Law* 2012/10 (2), lk 551–574.

³ Habermas, J. *The Concept of Human Dignity and the Realistic Utopia of Human Rights*. – *Metaphilosophy* 2010/41 (4), lk 465–480.

Selline käitumine seab ohtu nii inimese keha kui ka vaimu terviklikkuse ning võib tõsisemal juhul võtta inimeselt elu. Seetõttu markeeritakse siinses peatükis ka õigust elule, ent mõtestatakse põhjalikumalt piinamise, ebainimliku või alandava kohtlemise ja karistamise keeldu.

1. Õigus elule

Õigust elule käsitletakse kõigis peamistes inimõigusteemalistes dokumentides. Kas üsna lakooniliselt või mõnevõrra põhjalikumalt on see õigus kirja pandud nii rahvusvahelistesse ja piirkondlikesse dokumentidesse kui ka riikide konstitutsioonidesse. Nii näiteks on õigus elule sätestatud ÜRO inimõiguste ülddeklaratsiooni⁵ (1948) artiklis 3, ÜRO kodaniku- ja poliitiliste õiguste rahvusvahelise pakti⁶ (ICCPR, 1966) artiklis 6, Aafrika inimõiguste harta⁷ artiklis 4, Ameerika inimõiguste konventsiooni⁸ (1969) artiklis 4, Euroopa inimõiguste ja põhivabaduste kaitse konventsiooni⁹ (EIÕK) artiklis 2 ja ka Eesti Vabariigi põhiseaduse¹⁰ §-s 16.

Küsimuses, et õigus elule on omane vaid inimesele, st füüsilisele isikule, ei ole erilist vaidlust. Erimeelsusi tekitab aga inimese elu alguse määratlemine ja sestap ka küsimus, millal on võimalik rääkida inimõigusena kaitstava elu tekkest. Õiguskirjanduses on osutatud, et elu teket ja ka lõppu võib vaadelda pigem protsessina ning tänapäeva meditsiin on võimeline inimorganismi teatud funktsioone (nt hingamist, südametegevust) pikka aega kunstlikult alal hoidma nii elu alguses kui ka lõpus.¹¹

Lahtiseks jätab elu alguse küsimuse ka ÜRO lapse õiguste konventsioon¹², milles jäetakse iga osalisriigi otsustada, kas laiendada õigust elule ka sündimata lapse suhtes.¹³ Seda, kas elust saab rääkida juba enne inimese sündi, on samuti pidanud hindama EIÕK artiklit 2 sisustav Euroopa Inimõiguste Kohus (EIK).

Nii oli näiteks asjas *VO vs. Prantsusmaa* küsimus umbes kuue kuu vanuse teadaolevalt terve ja elujõulise loote hukkumises.¹⁴ Lahendis märkis kohus, et kujutlus sellest, millal elu algab ja mis hetkest see kaitset vajab, on väga erinev, ja ühtseid arusaamu on ses vallas väga keeruline kindlaks määrata. Kohtu arvates puudus otsuse tegemise ajal üleeuroopaline konsensus selles, millised on embrüo ja loote olemus ning staatus ning elu alguse teaduslik ja õiguslik

⁴ Dicke, K. The founding function of human dignity in the universal declaration of human rights. – Kretzmer, D., Klein, E. (toim). The concept of human dignity in human rights discourse. Kluwer Academic Publishers 2002, lk 111–120; vt ka Pollmann, A. Embodied Self-Respect and the Fragility of Human Dignity. – Kaufmann, P. *et al.* (toim). Humiliation, Degradation, Dehumanization. Springer 2011, lk 243–261; Waldron, J. Is Dignity the Foundation of Human Rights? – New York University Public Law and Legal Theory Working Paper No. 12–73 2013, lk 1–29; Le Moli, G. The Principle of Human Dignity in International Law. – Andenas, M. *et al.* (toim). General Principles and the Coherence of International Law 2019, lk 352–368.

⁵ ÜRO inimõiguste ülddeklaratsioon. – <https://www.vm.ee/et/uro-inimoiguste-ulddeklaratsioon> (26.11.2021).

⁶ Kodaniku- ja poliitiliste õiguste rahvusvaheline pakt. – RT II 1994, 10, 11.

⁷ Aafrika inimõiguste harta. – https://au.int/sites/default/files/treaties/36390-treaty-0011_-_african_charter_on_human_and_peoples_rights_e.pdf (26.11.2021).

⁸ Ameerika inimõiguste konventsioon. – <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%201144/volume-1144-I-17955-English.pdf> (26.11.2021).

⁹ Inimõiguste ja põhivabaduste kaitse konventsioon. – RT II 2010, 14, 54.

¹⁰ Eesti Vabariigi põhiseadus. – RT I, 15.05.2015, 2.

¹¹ Roosma, P. Paragrahv 16. – Madise, Ü. *et al.* (toim). Eesti Vabariigi põhiseadus. Kommenteeritud väljaanne. Tartu: Sihtasutus Iuridicum 2020, p-d 25–27. – <https://pohiseadus.ee/sisu/3487> (16.10.2021).

¹² Lapse õiguste konventsioon. – RT II 1996, 16, 56.

¹³ Sutherland, E. The Child's Right to Life, Survival and Development: Evolution and Progress. – Stellenbosch Law Review 2015/26, lk 276.

¹⁴ EIK (suurkoda), 53924/00, *VO vs. Prantsusmaa*, 08.07.2004, p-d 82–85.

määratlus. Sestap leidis Euroopa Inimõiguste Kohus, et küsimuses, millal elu algab, on riikidel endal otsustusruum. Kohus ei soovinud ega pidanud võimalikuks vastata abstraktsele küsimusele, kas EIÕK artikkel 2 kaitseb sündimata last. Küll aga leidis ta asjas *Evans vs. Ühendkuningriik*, et ema haiguse tõttu kliinikusse hoiule pandud embrüodel ei ole EIÕK artikli 2 tähenduses õigust elule.¹⁵

Ameerika inimõiguste konventsiooni artikli 4 lõike 1 kohaselt on iga inimese õigus elule üldiselt tagatud alates eostamisest („Every person has the right to have his life respected. This right shall be protected by law and, in general, from the moment of conception“). Inter-Ameerika Inimõiguste Kohus on artikli 4 lõiget 1 mõtestanud nii, et eostamine toimub hetkel, kui embrüo istutatakse emakasse, ja enne seda ei ole artikkel kohaldatav.¹⁶

Oluline on silmas pidada, mis on õigupoolest õigus elule ja milliseid erandeid on lubatud teha. On rõhutatud, et õigus elule on ülim õigus, millest ei saa riik taganeda ka rahva eluvõimet ohustava hädaolukorra ajal ja mida ei peaks tõlgendama kitsalt (EIÕK art 15).¹⁷

Ajalooliselt on õigus elule tähendanud riigivõimu jaoks vaid negatiivset kohustust. Riiki ei nähtud mitte niivõrd põhiõiguste ja -vabaduste kaitsjana, vaid hoopis agressorina, kes peab avaliku võimu kandjana hoiduma teatud sekkumisest.¹⁸ Tänapäeval ei tähenda riigivõimu kohustus tagada inimese õigust elule vaid hoidumist seda ohustavast tegevusest (negatiivsed kohustused), vaid ka positiivset kohustust, st aktiivset tegutsemist, et ära hoida ohtu inimese elule.¹⁹

Riigilt oodatakse positiivsete kohustuste täitmisel kaht liiki tegevust. Esimene ja peamine neist on luua õigusnormistik, mis võimaldab inimelu kaitsta. Teiseks peab elu kaitse olema tõhus ning selleks tuleb riigil asjakohaste normide tõhusaks rakendamiseks kavandada jõustamismehhanismid rikkumiste ärahoidmiseks, tõkestamiseks ja nende eest karistamiseks.²⁰

Euroopa Inimõiguste Kohus on sõnastanud riigi kohustused näiteks asjas *Tkheldize vs. Gruusia*:

„EIÕK art 2 ei nõua mitte ainult, et riik hoiduks tahtlikult inimelu võtmisest, vaid et ta teeks vajalikke samme, et kaitsta enda jurisdiktsiooni all olevate inimeste õigusi [...]. Esiteks tähendab see sisuline positiivne kohustus, et riik peab inimelu kaitsmisel looma õigus- ja haldussüsteemi, mis kaitseb inimest tõhusalt ohtude eest tema elule [...]. Teiseks tuleb riigil ennetavalt kaitsta inimest tema elu ohustavate teiste isikute kuritegude eest [...].“²¹

¹⁵ EIK (suurkoda), 6339/05, *Evans vs. Ühendkuningriik*, 10.04.2007, p-d 53–56.

¹⁶ Fanni, S. The Protection of the Right to Life at the Intersection between Reproductive Rights and Scientific Progress in the Jurisprudence of the Inter-American Court of Human Rights and the European Court of Human Rights. – *Revista Iberoamericana de Filosofía, Política y Humanidades* 2018/20 (40), lk 697–698.

¹⁷ CCPR General comment no 6: Article 6 (Right to Life). Adopted at the Sixteenth Session of the Human Rights Committee, 30.04.1982.

¹⁸ Morawska, E. H. The Preventive Dimension of the Protection of the Right to Life under the European Convention on Human Rights. – *Espaço Jurídico Journal of Law* 2019/20 (2), lk 235–236.

¹⁹ Vt negatiivse ja positiivse kohustuse kohta ka alaptk 2.3.

²⁰ Morawska, E. H. The Preventive Dimension of the Protection of the Right to Life under the European Convention on Human Rights. – *Espaço Jurídico Journal of Law* 2019/20 (2), lk 237.

²¹ EIK, 33056/17, *Tkheldize vs. Gruusia*, 08.07.2021, p 48.

Tõsi, Euroopa Inimõiguste Kohus rõhutas seejuures, et selline kohustus ei tohi riigile panna ülemäärast koormust ja et iga väidetav oht inimese elule ei nõua riigilt meetmete võtmist selle kõrvaldamiseks. Kui aga ametivõimud teavad või oleksid pidanud teadma, et teise inimese kuritegudest tuleneb reaalne ja vahetu oht kindla inimese elule, ning nad ei võta oma pädevuse piires meetmeid, mis mõistlikult hinnates võiks seda ohtu vältida, on riik oma kohustusi rikkunud.²²

Eeskätt tähendab inimelu kaitsmise kohustus karistusõiguslike meetmete võtmist (nt sätestades, et tapmine on kriminaalkorras karistatav).²³ Kui õigust elule või füüsilisele puutumatusse ei ole rikutud tahtlikult, piisab positiivse kohustuse (luua õigusraamistik) täitmiseks õiguskorras ka tsiviil-, haldus- või isegi distsiplinaarmedetest.²⁴

Samuti lasub riigil kohustus tagada, et jõuametkonnad (nt politseiametnikud) ei võtaks inimelu tahtlikult. Teatud erandlikel juhtudel on riigivõim inimese tapmist lubanud, ent see ei tohi olla tema tegevuse eesmärk. Võimalik surmava jõu kasutamine eeldab, et selliste tagajärgedega tegevuseks peab olema asjakohane plaan, tegevuse üle peab olema järelevalve, vastavad ametnikud peavad saama asjakohase väljaõppe ja juhised, et nad oskaks tõepoolest hinnata, kas tegemist on olukorraga, kus näiteks tulirelva kasutamine on täiesti mõeldav.²⁵

Lisaks peab riik korraldama tõhusa ametliku uurimise, kui riigiametnikud või eraisikud on põhjustanud inimese surma. Uurimine on tõhus, kui see võimaldab tuvastada fakte ja vajaduse korral teha kindlaks ja karistada vastutavaid isikuid (ka eraisikuid) ja riigiasutusi.²⁶ Tegemist on nn protseduurilise kohustusega.

Silmas tuleb pidada, et õigusest elule ei saa tuletada muid ja selle õigusega risti vastupidi käivaid õigusi. Nii on Euroopa Inimõiguste Kohus asjas *Pretty vs. Ühendkuningriik* nentunud:

„Kohus ei ole veendunud, et EIÕK artikliga 2 tagatud õigust elule saab tõlgendada nii, et hõlmatud on ka negatiivne aspekt. [...] Artikkel 2] ei puuduta elukvaliteeti ega seda, mida inimene otsustab oma eluga peale hakata. [...] Artiklit 2 ei saa ilma keelekasutust moonutamata tõlgendada nii, et see annab inimesele risti vastupidise õiguse, nimelt õiguse surra. Samuti ei saa see luua enesemääramise õigust selles mõttes, et anda üksikisikule õigus valida surm, mitte elu.“²⁷

Samuti ei ole tegemist sedavõrd absoluutse õigusega, nagu seda on piinamise, ebainimliku või alandava kohtlemise ja karistamise keeld.²⁸ Teatud väga rangelt piiratud asjaoludel on riigivõimul võimalik inimeselt elu võtta. Näiteks EIÕK artikkel 2 ega ka ICCPR-i artikkel 6 ei välista iseenesest elu võtmist surmanuhtluse täideviimiseks.

Küll aga on peaaegu kõik Euroopa riigid, sealhulgas Eesti (1998), ratifitseerinud EIÕK lisaprotokolli nr 6²⁹, mis keelustab rahuaegse surmanuhtluse, ja lisaprotokolli nr 13³⁰, mis keelustab surmanuhtluse igal ajal. Euroopa Inimõiguste Kohus on leidnud asjas *A. L. (X. W.)*

²² *Ibid.*, p 49.

²³ Vt nt EIK, 2346/02, *Pretty vs. Ühendkuningriik*, 29.04.2002, p 38.

²⁴ Vt nt EIK, 44154/14, *R.Š. vs. Läti*, 04.02.2019, p 82.

²⁵ *Morawska*, lk 239–240.

²⁶ EIK, 33056/17, *Tkheldze vs. Gruusia*, 08.07.2021, p 50.

²⁷ EIK, 2346/02, *Pretty vs. Ühendkuningriik*, 29.04.2002, p 39.

²⁸ Vt absoluutse õiguse kohta alapunkt 2.1; vt ka *Borowski, M. Absoluutsed õigused ja proportsionaalsus*. – *Riigiõiguse aastaraamat 2020*, lk 136–156.

vs. Venemaa, et surmanuhtluse keeluga oleks vastuolus ja EIÕK artiklit 2 rikutaks ka siis, kui inimene saadetakse välja riiki, kus teda võidakse surma mõista.³¹ Samuti on ICCPR-i artikli 6 täitmist jälgiv ÜRO inimõiguste komitee olnud seisukohal, et surmanuhtluse kaotanud riigid ei tohi inimest välja saata riiki, kus teda võib ohustada surmanuhtluse täideviimine.³² Ka karmides kinnipidamistingimustes surmanuhtluse täideviimise ootamine (nn surmatee sündroom) oleks Euroopa Inimõiguste Kohtu hinnangul vastuolus EIÕK artikliga 3 (piinamise, ebainimliku või alandava kohtlemise ja karistamise keeld).³³

EIÕK artikli 2 rikkumiseks ei peeta seda, kui elu võtmine tuleneb absoluutsest vajadusest kasutada jõudu inimese kaitsmisel õigusvastase vägivalla eest, seaduslikul vahistamisel või seaduslikult kinni peetud inimese põgenemise vältimiseks ning seaduslikes toimingutes rahutuste või mässu mahasurumiseks.

Näiteks tuvastas Euroopa Inimõiguste Kohus asjas Giuliani ja Gaggio vs. Itaalia, et rahutuste mahasurumisel inimese tapnud õiguskaitseametniku sõidukit ründas ebaseaduslikult ja väga vägivaldsel kombel demonstrantide grupp. Ametnik uskus tõemeeli, et tema ja ta kolleegide elu oli rünnaku tõttu ohus. Ründajad nägid selgesti, et ametnikel olid relvad, demonstrante hoiatati ja ametnik tulistas alles siis, kui rünnak ei peatunud. Kohus ei näinud ametniku tegevuses neil asjaoludel EIÕK artikli 2 rikkumist.³⁴

Oluline on rõhutada, et riigivõimul lasub kohustus eriliselt kaitsta nende inimeste õigust elule, kelle ametivõimud on kinni pidanud ja kes on oma seisundi tõttu haavatavas olukorras. Eelnimetatud positiivne kohustus tähendab muu hulgas seda, et riik peab kaitsma nende inimeste elu ja tervist, kelle vabadust on piiratud (nt viibivad nad arestimajas, vanglas). Ohtu elule ja tervisele võivad põhjustada kinnipidamiskoha ametnikud, teised kinnipidamiskohas viibijad või inimene ise. Positiivset kohustust ei ole täidetud, kui kinnipidamiskoht teadis või pidi teadma reaalsest ja vahetust ohust inimese elule, ent ei võtnud selle vältimiseks meetmeid, mida võis mõistlikult hinnates eeldada.³⁵

2. Piinamise, ebainimliku või alandava kohtlemise ja karistamise keeld

Tänapäeval leiab piinamise, ebainimliku või alandava kohtlemise ja karistamise keelu kõikidest olulistest 20. sajandil koostatud ning inimõigusi kaitsvatest rahvusvahelistest ja piirkondlikest kokkulepetest. Näiteks on nüüdseks rahvusvaheliseks tavaõiguseks kujunenud ÜRO inimõiguste ülddeklaratsiooni artiklis 5 sätestatud:

„Kedagi ei tohi piinata ega julmalt, ebainimlikult või alandavalt kohelda või karistada.“³⁶

²⁹ CoE Protocol No. 6 to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms concerning the abolition of the death penalty, Strasbourg 28.04.1983.

³⁰ Protocol No. 13 to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, concerning the abolition of the death penalty in all circumstances, Vilnius 03.05.2002.

³¹ Vt nt EIK, 44095/14, A. L. (X. W.) vs. Venemaa, 29.10.2015, p-d 63–66.

³² CCPR, Communication no. 829/1998, p 10.4.

³³ Vt nt EIK, 14038/88, Soering vs. Ühendkuningriik, 07.07.1989, p 111.

³⁴ EIK (suurkoda), 23458/02, Giuliani ja Gaggio vs. Itaalia, 24.03.2011, p-d 187–191.

³⁵ Vt nt EIK, 31963/08, Mitić vs. Serbia, 22.01.2013, p 46 ja seal viidatud kohtupraktika; vt ka õiguskantsleri soovitus nr 7-7/201470/2103177. –

https://www.oiguskantsler.ee/sites/default/files/field_document2/Surmajuhtumid%20vanglates.pdf (23.11.2021).

³⁶ ÜRO inimõiguste ülddeklaratsioon. – <https://www.vm.ee/et/uro-inimoiguste-ulddeklaratsioon> (23.11.2021).

Peaaegu identne säte on ICCPR-i artiklis 7. Kindlustamaks väärkohtlemisest vaba maailma, võttis ÜRO 1984. aastal vastu ÜRO piinamise ning muu julma, ebainimliku või inimväärikust alandava kohtlemise ja karistamise vastase konventsiooni (UNCAT)³⁷, millega on nüüdseks liitunud 171 riiki³⁸ ja mille artiklid 2 ja 16 kohustavad riike hoidma ära piinamist ja muud julma, ebainimlikku või inimväärikust alandavat kohtlemist ja karistamist.³⁹

Haavatavaid gruppe kaitstakse ka hiljem vastu võetud ÜRO lapse õiguste konventsiooni⁴⁰ (1991) artikli 37 punktiga a ja ÜRO puuetega inimeste õiguste konventsiooni⁴¹ (2006) artikli 15 lõikega 2, mis kohustavad riike kindlustama, et ükski laps ega puudega inimene ei satuks seesuguse kohtlemise ja karistamise ohvriks.

Kuigi 1979. aastal vastu võetud ÜRO konventsioon naiste diskrimineerimise kõigi vormide likvideerimise kohta⁴² (CEDAW) ei sätesta piinamise, ebainimliku või alandava kohtlemise ja karistamise keeldu, tõi 2017. aastal konventsiooni täitmist seirav ÜRO naiste diskrimineerimise likvideerimise komitee oma üldsoovituses nr 35 esile, et soopõhine naistevastane vägivald (k.a vägistamine, lähisuhtevägivald, kahjustavad praktikad) võib teatud juhtudel rikkuda piinamise, ebainimliku või alandava kohtlemise keeldu.⁴³ CEDAW tõlgendamine üksnes n-õ naiste konventsioonina on tekitanud arvukaid diskussioone. Mõni autor on muu hulgas soovitanud mõtestada konventsiooni laiemalt, kaitsena kõigi, sealhulgas LGBT+ kogukonna inimeste vastase soopõhise vägivalla eest.⁴⁴ Konventsiooni laiemat tõlgenduse toetuseks räägivad ka viimastel aastatel naiste diskrimineerimise likvideerimise komitee ja naistevastase vägivalla eriraportööri aruannetes käsitletud teemad.⁴⁵

Piinamise, ebainimliku või alandava kohtlemise ja karistamise keeld on kirjas ka piirkondlikes inimõiguste kaitse dokumentides (nt Aafrika inimõiguste harta artiklis 5, Ameerika inimõiguste konventsiooni artiklis 5). Euroopa inimõiguste ja põhivabaduste kaitse konventsiooni artikkel 3 sätestab:

„Kedagi ei või piinata ega ebainimlikult või alandavalt kohelda ega karistada.“⁴⁶

³⁷ ÜRO piinamise ning muu julma, ebainimliku või inimväärikust alandava kohtlemise ja karistamise vastase konventsioon. – RT II 2006, 26.

³⁸ Vt ratifitseerimise statistikat: <https://indicators.ohchr.org> (23.11.2021).

³⁹ UNCAT-i kujunemisloost vt Lippman, M. The Development and Drafting of the United Nations Convention Against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment. – Boston College International and Comparative Law Review 1994/17 (2), lk 275–335.

⁴⁰ Lapse õiguste konventsioon. – RT II 1996, 16, 56.

⁴¹ Puuetega inimeste õiguste konventsioon ja fakultatiivprotokoll. – RT II, 04.04.2012, 6.

⁴² Konventsioon naiste diskrimineerimise kõigi vormide likvideerimise kohta. – RT II 1995, 5, 31.

⁴³ CEDAW/C/GC/35, 14.07.2017.

⁴⁴ Rosenblum, D. Unsex CEDAW, or What’s Wrong with Women’s Rights. – Columbia Journal of Gender and Law 2011/20 (2); Grans, L. The State Obligation to Prevent Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment: The Case of Honour-Related Violence. – Human Rights Law Review 2015/15 (4), lk 695–719; Holtmaat, R., Post, P. Enhancing LGBTI Rights by Changing the Interpretation of the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women? – Nordic Journal of Human Rights 2015/33 (4), lk 319–336; Gallagher, R. Redefining „CEDAW“ To Include LGBT Rights: Incorporating Prohibitions Against The Discrimination of Sexual Orientation and Gender Identity. – Southern California Interdisciplinary Law Journal 2020/29 (4), lk 637–658.

⁴⁵ Vt nt ILGA World, United Nations Treaty Bodies: References to Sexual Orientation, Gender Identity, Gender Expression and Sex Characteristics 2019. – https://ilga.org/treaty_bodies_annual_reports (23.11.2021); OHCHR, Born Free and Equal. Sexual Orientation, Gender Identity and Sex Characteristics in International Human Rights Law 2019.

⁴⁶ Inimõiguste ja põhivabaduste kaitse konventsioon. – RT II 2010, 14, 54.

Samuti sisaldub vastav keeld Euroopa Liidu põhiõiguste harta⁴⁷ artiklis 4 ning on otsesõnu sätestatud enamiku Euroopa riikide konstitutsioonides. Nii ütleb nt Eesti Vabariigi põhiseaduse § 18 lause 1: „Kedagi ei tohi piinata, julmalt või väärikust alandavalt kohelda ega karistada“.⁴⁸

Kuigi sõnastuses esineb rahvusvaheliste dokumentide ja ka Eesti põhiseaduse vahel erinevusi (nt ei ole kõigis sõnu *julm*, *ebainimlik* ega *väärikus*), tuleb neid mõista üksteist täiendavate sõnade ja/või sünonüümidenäna.

2.1. Keelu absoluutsus: Mitte mingil ajal ega juhul

Piinamise, ebainimliku või alandava kohtlemise ja karistamise keelu rahvusvaheline vaieldamatu tunnustamine on andnud sellele rahvusvaheliste lepingute õiguse Viini konventsiooni⁴⁹ artikli 53 mõistes *jus cogens*'i ehk üldise rahvusvahelise sundiva normi staatuse.⁵⁰ See on käitumisreegel, mille rahvusvaheline riikide ühendus võtab tervikuna omaks ja peab sellest kõrvalekaldumist lubamatuks. *Jus cogens*'i normid kohustavad riike hoiduma eeskätt inimsusvastaste tegude toimepanemisest, sealhulgas orjapidamisest, genotsiidist ja rassilisest diskrimineerimisest.⁵¹

Piinamise, ebainimliku või alandava kohtlemise ja karistamise keeld on absoluutne inimõigus. Keelu absoluutsus tähendab punast joont, mida ei tohi mingil ajal ega juhul ületada, isegi mitte sõjas ega hädaolukorras (sh ka mitte näiteks Covid-19 pandeemia ajal⁵²). Piinamine on seega absoluutne vale (*wrongdoing*), sest see ei ole üheski olukorras õigustatud. See dehumaniseerib ohvreid, kuid „vähem inimesed“ on seetõttu ka vägivallatsejad. Samuti on ebainimlik või alandav kohtlemine ja karistamine absoluutne vale, sest see hõlbustab piinamist.

Seda kinnitatakse selgesõnaliselt nii UNCAT-i artikli 2 lõikes 2, ICCPR-i artikli 4 lõikes 2 kui ka EIÕK artiklis 15. Ehkki riikidel on võimalus piirata teatud olukordades oma territooriumil viibivate inimeste õigusi ja vabadusi tavapäraselt ulatuslikumalt ehk rakendada nn derogatsiooni, ei ole sellist tagasikäiku ega lõdvendust lubatud teha EIÕK artikli 3 puhul, mis keelab piinamise, ebainimliku või alandava kohtlemise ja karistamise.⁵³

Viimaste aastakümnete ülemaailmne võitlus terrorismiga on siiski nii mõnigi kord seadnud piinamise, ebainimliku või alandava kohtlemise ja karistamise keelu absoluutsuse kahtluse alla. Nn tiksuva pommi stsenaarium (mille puhul on terrorist ainus, kes teab pommi asukohta ja suudab selle õigel ajal kahjutuks teha) toob nii eetilisest kui ka filosoofilisest vaatenurgast eredalt esile raskused, millega tuleb seista silmitsi siis, kui kaalul on kaks konkureerivat

⁴⁷ Euroopa Liidu põhiõiguste harta. – ELT. C 83, 30.03.2010.

⁴⁸ Eesti Vabariigi põhiseadus. – RT I, 15.05.2015, 2; vt ka Lillemaa, E. *et al.* Paragrahv 18. – Eesti Vabariigi põhiseadus. Kommenteeritud väljaanne. 2020. – <https://pohiseadus.ee/sisu/3489> (29.11.2021).

⁴⁹ Rahvusvaheliste lepingute õiguse Viini konventsioon. – RT II 2007, 15.

⁵⁰ Vt nt de Wet, E. The Prohibition of Torture as an International Norm of jus cogens and Its Implications for National and Customary Law. – European Journal of International Law 2004, lk 97–121.

⁵¹ Vt UN Report of the International Law Commission, A/74/10.

⁵² Vt nt õiguskantsleri seisukoht nr 7-7/200489/2001899. – https://www.oiguskantsler.ee/sites/default/files/field_document2/COVID-19%20haigust%20p%C3%B5hjustava%20viiruse%20leviku%20t%C3%B5kestamise%20meetmed.pdf (23.11.2021).

⁵³ Vt nt EIK, 25803/94, Selmouni vs. Prantsusmaa, 28.07.1999, p 95; EIK (suurkoda), 23380/09, Bouyid vs. Belgia, 28.09.2015, p 81; vt ka EIK, Factsheet – Derogation in time of emergency 2021. – https://www.echr.coe.int/documents/fs_derogation_eng.pdf (23.11.2021).

õigust – oletatava kurjategija õigus mitte olla piinatud, ebainimlikult või alandavalt koheldud ja karistatud ning ühe või paljude inimeste õigus elule.⁵⁴

Nii leiab mõni autor, et piinamise, ebainimliku või alandava kohtlemise ja karistamise absoluutsus on juriidiline fetišism ja moraalselt õigem oleks asuda hoopis valima kahe kurja või kahju vahel ja otsustada halbadest valikutest vähem kurja või kahju toova lahenduse kasuks.⁵⁵ Teised jällegi vaidlevad sellele vastu, põhjendades seda sellega, et kui mõnda teatud olukordades piinamise ning väärkohtlemise õigustatust, avab see Pandora laeka ja normaliseerib järk-järgult keelust üleastumise. Nii on moraalne dilemma ees seisval otsustajal voli käituda iga kord enda äranägemise järgi – just nii, nagu talle parasjagu õige, moraalne või vähem kurja või kahju toov tundub.⁵⁶ Sel juhul eeldatakse muidugi, et otsustajad on filosoof Henry Shue sõnade järgi targad ja vaoshoitud inglid, mida inimesed aga pole. Seetõttu võib piinamise teel tiksuva pommi katastroofi ärahoidmine ja teatud hulga inimeste päästmine tähendada hoopis suuremat kahju – kogu tsivilisatsiooni libisemist sajanditetagusesse aega, mil piinamine, ebainimlik või alandav kohtlemine oli laialdane ja aktsepteeritud viis inimese mõjutamiseks ja karistamiseks.⁵⁷

Kahjuks leiab piinamine, ebainimlik või alandav kohtlemine ja karistamine maailmas endiselt aset. Sellised juhtumid jõuavad ikka ja jälle nii ÜRO piinamisvastasesse komiteesse (CAT) kui ka Euroopa Inimõiguste Kohtusse. Nii võib väita, et absoluutse õiguse rikkumine praktikas rikub selle absoluutsust ka teoorias. Ent see, et absoluutset keeldu alati ei austata ei saa samastada sellega, et seda ei tuleks alati austada.⁵⁸

ÜRO piinamisvastane komitee, kes jälgib UNCAT-i artikli 2 ja 16 täitmist, ja Euroopa Inimõiguste Kohus, kes sisustab EIÖK artiklit 3, on piinamise, ebainimliku või alandava kohtlemise ja karistamise keelu absoluutsuses kindlad. Pärast 11. septembri 2001. aasta terrorirünnakuid täpsustas CAT oma üldkommentaaris nr 2, et piinamise ja väärkohtlemise keeldu tuleb järgida igas olukorras.⁵⁹ Euroopa Inimõiguste Kohus on märkinud nt asjas *Chahal vs. Ühendkuningriik*:

„[...] Kohus on hästi teadlik tohututest raskustest, millega riigid tänapäeval silmitsi seisavad, kui nad kaitsevad oma kogukondi terroristliku vägivalda eest. Kuid ka nendel asjaoludel keelab konventsioon absoluutselt piinamise või ebainimliku või alandava kohtlemise või karistamise, hoolimata sellest, milline on ohvri käitumine [...]“⁶⁰

⁵⁴ Vt Nowak, M. Challenges to the Absolute Nature of the Prohibition of Torture and Ill-Treatment. – Netherlands Quarterly of Human Rights 2005/23 (4), lk 675-688; Borowski, M. Absoluutsed õigused ja proportsionaalsus. – Riigiõiguse aastaraamat 2020, lk 136-156; Wolfendale, J. The Torture Debate and the Toleration of Torture. – Criminal Justice Ethics 2019.

⁵⁵ Vt nt Greer, S. Is the Prohibition against Torture, Cruel, Inhuman and Degrading Treatment Really ‘Absolute’ in International Human Rights Law? – Human Rights Law Review. 2015/15, lk 1-37; Greer, S. Is the Prohibition against Torture, Cruel, Inhuman and Degrading Treatment Really “Absolute” in International Human Rights Law? A Reply to Graffin and Mavronicola. – Human Rights Law Review 2018/18, lk 297-307.

⁵⁶ Vt nt Mavronicola, N. Is the Prohibition Against Torture and Cruel, Inhuman and Degrading Treatment Absolute in International Human Rights Law? A Reply to Steven Greer. – Human Rights Law Review 2017/17, lk 479-498; Graffin, N. Gäfgen v Germany, the Use of Threats and the Punishment of Those Who Ill-treat During Police Questioning: A Reply to Steven Greer. – Human Rights Law Review 2017/17, lk 681-699.

⁵⁷ Shue, H. Torture in Dreamland: Disposing of the Ticking Bomb. – Case Western Reserve Journal of International Law 2006/37 (2), lk 231-239.

⁵⁸ Mavronicola, N. Torture, Inhumanity and Degradation under Article 3 of the ECHR. Absolute Rights and Absolute Wrongs. – Hart Publishing 2021.

⁵⁹ CAT, CAT/C/GC/2.

Seega ei ole kahtlustatava väidetavalt toime pandud teo laad või temast tulenev potentsiaalne oht piinamise, ebainimliku või alandava kohtlemise ja karistamise keelu tähenduses asjakohane.⁶¹ Näiteks on Euroopa Inimõiguste Kohus leidnud, et politsei rikkus piinamisega ähvardades sakslase Magnus Gäfgeni õigust, mis on sätestatud EIÖK artiklis 3. See, et Gäfgen oli pannud toime jõhkra teo – röövinud 11-aastase lapse eesmärgiga tema vanematelt raha välja pressida, varjanud lapse asukohta ja nagu hiljem selgus, ta tapnud – ei olnud siinkohal tähtis.⁶²

2.2. Keelu vertikaalsus ja horisontaalsus

Inimõigused piiravad riigi võimu teostamist inimese üle ja kui riik on oma võimupiire ületanud, rikub ta inimõigusi. Suhe riigi ja inimese vahel on vertikaalne, st piinamise, ebainimliku või alandava kohtlemise ja karistamise keeld mõjub ülevalt alla ja väljendub toimepanija seotuses avaliku võimuga. Piinajaks võib seega olla ametiisik, kes täidab ametiülesandeid, kuid inimest võidakse väärkohelda ka ametiisiku kihutusel või tema väljendatud või vaikival nõusolekul (UNCAT-i art 1).⁶³

Vägivalla toimepanija võimupositsioon kannatanu suhtes on piinamise, ebainimliku või alandava kohtlemise ja karistamise keelu üks põhielemente.⁶⁴ See on olukord, kus ohver on täiesti abitu ning tajub oma võimetuses (*powerlessness*) vägivalla toimepanija üleolekut ja piiramatut võimu enda üle.⁶⁵ Ohver on piinaja käes kui marionett, keda omatahtsi liigutatakse. Ta ei saa vägivallatsejale vastu seista ega vägivalla eest põgeneda.⁶⁶ Kõige traditsioonilisemateks võimu all olemise olukordadeks võib pidada neid, kui võimuorganid (nt politsei) on inimese kinni pidanud ja/või ta viibib kinnipidamiskohas (nt arestimajas, vanglas).⁶⁷

Näiteks oli võimu all Zeki Aksoy, kui Türki politsei võttis ta alasti ja kasutas tema suhtes nn Palestiina ohjeldamist (selja taha seotud kätest üles riputamist)⁶⁸, või Ahmed Selmouni, keda Prantsusmaa politsei sundis jooksmas mööda koridori, kus kahel pool seisis politseinikud, kes panid talle jala taha, keda tiriti juustest, ähvardati leeklambiga, kellele politseiametnik näitas oma genitaale ja urineeris seejärel tema peale.⁶⁹ Samas olukorras oli Olga Maslova, keda vägistati korduvalt, kägistati, peksti ja kelle peal kasutati elektrišokki ajal, mil Venemaa ametivõimud teda kinni pidasid.⁷⁰

Piinamise, ebainimliku või alandava kohtlemise ja karistamise keelu vertikaalsus on tihedalt seotud ka riigi negatiivse kohustusega, s.t kohustusega hoiduda tegevusest, mis on piinav, julm ja inimeste väärikut alandav.

⁶⁰ EIK (suurkoda), 22414/93, Chahal vs. Ühendkuningriik, 15.11.1996, p 79; vt ka EIK, 5310/71, Iiri vs. Ühendkuningriik, 18.01.1978, p 163; EIK (suurkoda), 13229/03, Saadi vs. Ühendkuningriik, 29.01.2008, p 127; EIK (suurkoda), 39630/09, El-Masri vs. endine Jugoslaavia Makedoonia Vabariik, 13.12.2012, p 195.

⁶¹ Vt ka CoE, Guidelines of the Committee of Ministers of the Council of Europe on human rights and the fight against terrorism 11.07.2002, p IV.

⁶² EIK (suurkoda), 22978/05, Gäfgen vs. Saksamaa, 01.06.2010.

⁶³ Vt nt Poola territooriumil CIA salavanglates aset leidnud piinamisest ja Poola valitsuse vastutusest EIK, 28761/11, Al Nashiri vs. Poola, 24.07.2014.

⁶⁴ UNSRT, UN Doc. E/CN.4/2006/6, p 39.

⁶⁵ Luban, D. Torture, Power and Law. – Cambridge University Press 2014, lk 128.

⁶⁶ UNSRT, UN Doc. A/72/178, p 47.

⁶⁷ Vt nt EIK, 35746/11, Aribekyan ja Balyan vs. Aserbaidžaan, 30.01.2020, p 87.

⁶⁸ EIK, 21987/93, Aksoy vs. Türki, 18.12.1996, p 64.

⁶⁹ EIK, 25803/94, Selmouni vs. Prantsusmaa, 28.07.1999, p 103.

⁷⁰ EIK, 839/02, Maslova ja Nalbandov vs. Venemaa, 24.01.2008, p-d 106–108.

Väärkohtlemise juhtumid ei leia aset aga üksnes riigi ja inimese suhtes, vaid ka horisontaalselt, st inimeste endi vahel, ilma et ükski osaline oleks riigiga otse või kaude seotud. Sellised inimestevahelised olukorrad kuuluvad üldjuhul karistusõiguse kohaldamisalasse ega ole n-õ traditsioonilised inimõiguste rikkumised. Küll aga võib inimestevaheline väärkohtlemine olla riigile omistatav, kui viimane ei ole hoolas ega tee piisavalt selleks, et inimestevaheline vägivald ära hoida. Sel juhul ei täida riik väärkohtlemise ärahoidmisel oma positiivset kohustust. Riigi tegevusetus ja passiivsus on käsitletav väärkohtlemise julgustamisena ja *de facto* väärkohtlemise lubamisena.⁷¹

Näiteks oli Moldova riik vastutav piinamise, ebainimliku või alandava kohtlemise ja karistamise keelu rikkumise eest olukorras, kus naine oli teavitanud korduvalt nii politseid kui ka sotsiaaltöötajat endise abikaasa vägivaldast tema suhtes, kuid ametivõimud ei reageerinud sellele.⁷² Samuti teadis üks Ühendkuningriigi kohalik omavalitsus laste hooletusse jätmisest ja jõhkra väärkohtlemisest peres, ent ei teinud midagi (nt ei eraldanud lapsi perest), et lapsi kaitsta.⁷³ Riigile on omistatav ka kinnises asutuses, näiteks vanglas kinnipeetavate vahel toimuv vägivald, juhul kui vangla teadis sellest, kuid n-õ keeras pea ära.⁷⁴ Samuti vastutab riik, kui riigi õigusaktid ei anna piisavat kaitset horisontaalse väärkohtlemise suhtes haavatavatele rühmadele, näiteks lastele kehalise karistamise eest.⁷⁵

2.3. Negatiivne ja positiivne kohustus

Piinamise, ebainimliku või alandava kohtlemise ja karistamise keelu järgimisel ei pea riik pelgalt täitma inimõiguste mõttes prototüüpset negatiivset kohustust ja hoiduma ise sellisest tegevusest, vaid tal tuleb lisaks aktiivselt tagada, et tema jurisdiktsiooni alla kuuluvaid inimesi ei piinataks ega koheldaks ebainimlikult või alandavalt, st täita positiivset kohustust. Nimelt ei takista piinamise, ebainimliku või alandava kohtlemise ja karistamise keeld üksnes riike inimeste õigustesse ülemääraselt sekkumast, vaid see on suunatud igakülgele inimeste inimväärikuse kaitsele.

Kuidas aga mõista miinus- ja plussmärgiga kohustusi siis, kui riik peab piinamisest, ebainimlikust või alandavast kohtlemisest korruga nii hoiduma kui ka seda ära hoidma? Selline kohustuste pinge tekkis näiteks Euroopa Inimõiguste Kohtu eelkirjeldatud asjas *Gäfgen vs. Saksamaa*.⁷⁶ Ühest küljest pidid ametivõimud võtma kasutusele meetmed, et Magnus Gäfgeni röövitud ja suure tõenäosusega väärkoheldud ning abitusse jäetud 11-aastane laps ei piinleks ja jääks ellu. Teisalt pidid ametivõimud hoiduma lapse asukohta ja seisundit varjava Gäfgeni piinamisest ja väärkohtlemisest, kuigi piinamisega ähvardamine andis politseile lõpuks lapse asukoha kohta vajaliku teabe.

Selle juhtumi puhul oli riigil positiivne kohustus astuda lapse päästmiseks vaid mõistlikke samme, näiteks kasutada politsei lisajõude, kõiki võimalikke (sh tehnoloogilisi) viise lapse asukoha määramiseks, röövija küsitlemist, tema elukoha läbiotsimist jne. Kuid oma positiivse kohustuse täitmisel ja EIÕK artiklites 2 ja 3 sätestatud õiguste tagamisel 11-aastase lapse

⁷¹ UNSRT, UN Doc. A/HRC/7/3.

⁷² EIK, 34168/11, *Munteanu vs. Moldova*, 26.05.2020, p 81–82.

⁷³ EIK, 29392/95, *Z. jt vs. Ühendkuningriik*, 10.05.2011, p 121.

⁷⁴ EIK, 44973/04, *Preminyin vs. Venemaa*, 10.02.2011, p 86.

⁷⁵ EIK, 100/1997/884/1096, *A. vs. Ühendkuningriik*, 23.09.1998, p 22.

⁷⁶ EIK (suurkoda), 22978/05, *Gäfgen vs. Saksamaa*, 01.06.2010.

suhtes ei olnud tal kohustust ega õigust kahtlustatavat piinata, ebainimlikult või alandavalt kohelda ja karistada ega sellega ähvardada.⁷⁷

Riikidele pandud positiivseid kohustusi leiab ka mitmest õigusaktist, mis on mõneti erinevalt sõnastatud. UNCAT-i artikkel 2 näeb ette, et konventsiooni osalisriik võtab tõhusaid seadusandlikke, haldus-, kohtu- ja muid meetmeid, et ära hoida piinamisi oma jurisdiktsiooni all oleval territooriumil. Artiklites 13 ja 14 on sätestatud, et kui inimene on talunud piinamist või alaväärset kohtlemist, peab tal olema võimalik selle peale kaevata ja saada selle eest õiglast ja küllaldast hüvitist.

Riik peab oma kriminaalseadusandluses sätestama kõik piinamiseks peetavad teod kuritegudena ja kindlustama, et nende eest oleks ette nähtud karistused, mille juures võetakse arvesse nende raskusastet (UNCAT-i artikkel 4). Piinamise mõistet peab seejuures käsitama artiklis 1 esitatud tähenduses.

Ehkki otsesõnu seda konventsiooniga ei nõuta, on soovitatav, et osalisriigid lisaksid UNCAT-i artiklis 1 oleva piinamise definitsiooni täies ulatuses enda karistusseadustikku. ÜRO piinamisvastane komitee peab piinamise eest sobivaks karistuseks vähemalt viie aasta pikkust vanglakaristust.⁷⁸ Eesti õiguses väljendatakse seda kohustust karistusseadustiku⁷⁹ §-ga 290¹, millega on piinamine kriminaliseeritud. UNCAT-i artiklite 5–9 järgi peab riik ühtlasi looma piinamiskuritegude suhtes universaalse jurisdiktsiooni (mis lubab riigil mõista piinaja üle kohut tema teo sooritamise kohast sõltumata), et piinamise toime pannud isikud ei pääseks õigusemõistmisest.

UNCAT-i artikli 15 järgi on keelatud kasutada piinamise, ebainimliku või alandava kohtlemisega saadud tõendeid. Nii rõhutatakse ka Eesti kriminaalmenetluse seadustiku⁸⁰ § 9 lõikes 3, et menetleja peab menetlusosalist kohtlema tema au teotamata ja tema inimväärikut alandamata ning kedagi ei tohi piinata ega muul viisil julmalt või ebainimlikult kohelda. Paragrahvi 64 lõikega 1 keelatakse koguda tõendeid piinates ja inimväärikut alandaval viisil. UNCAT-i artiklites 10 ja 11 on sätestatud veel mitu spetsiifilist riigi aktiivset tegevust eeldavat kohustust.

Riikide positiivne kohustus väljendub mh selles, et järgitakse UNCAT artiklist 3 tulenevat ja *jus cogens* staatuse saanud välja- või tagasisaatmise lubamatuse põhimõtet (*principle of non-refoulement*).⁸¹ S.t inimest ei tohi teisele riigile välja anda või sinna tagasi saata, kui on kahtlus, et seal võib teda ähvardada piinamine, ebainimlik või alandav kohtlemine ja karistamine.⁸²

⁷⁷ Mavronicola, N. Is the Prohibition Against Torture and Cruel, Inhuman and Degrading Treatment Absolute in International Human Rights Law? A Reply to Steven Greer. – Human Rights Law Review 2017/17, lk 479–498; Graffin, N. Gäfgen v Germany, the Use of Threats and the Punishment of Those Who Ill-treat During Police Questioning: A Reply to Steven Greer. – Human Rights Law Review 2017/17, lk 681–699.

⁷⁸ Nowak, M., E. McArthur, E. The United Nations Convention Against Torture: A Commentary. – Oxford: Oxford University Press 2008, lk 229–230.

⁷⁹ Karistusseadustik. – RT I, 21.05.2021, 9.

⁸⁰ Kriminaalmenetluse seadustik. – RT I, 29.12.2020, 10.

⁸¹ Vt nt Allain, J. The *jus cogens* Nature of non-refoulement. – International Journal of Refugee Law 2001/13 (4), lk 533–558.

⁸² Vt nt EIK (suurkoda), 59166/12, J. K. jt vs. Rootsi, p 60; EIK, 36417/16, X. vs. Rootsi, p-d 57–61; EIK, 140/10, Trabelsi vs. Belgia, 04.09.2014, p-d 135–139; EIK (suurkoda), 47287/15, Ilias ja Ahmed vs. Ungari, p-d 126–127; EIK (suurkoda), 41738/10, Paposhvili vs. Belgia, 13.12.2016, p 205; RKHK, 3-17-1026, 01.10.2018.

Riikidel tuleb samme astuda ka EIÕK artikli 1 järgi, mis kohustab riike tagama kõigile, kes on nende jurisdiktsiooni all, konventsiooni I osas määratletud õigused ja vabadused. Artikli 3 mõttes tähendab see näiteks seda, et osalisriik peab looma ja ellu rakendama küllaldase õigusraamistiku, mis pakub kaitset eraisiku põhjustatud alandava kohtlemise eest. Õigusraamistik võib tähendada muu hulgas seda, et teatud teod (sh vägistamine) on kriminaliseeritud.⁸³ Ent need kohustused ei puuduta mitte ainult karistusõigussüsteemi, vaid ka näiteks laste kaitseks loodud sotsiaalsüsteemi (piisaval hulgal lastekaitsetöötajate olemasolu; lasteabi telefoni olemasolu; lasteasutused, kuhu on võimalik laps vajaduse korral turvaliselt eraldada; peresid toetavad teenused jne).⁸⁴

3. Väärkohtlemise liigid

UNCAT-is eristatakse piinamist ja muud väärkohtlemist: esimene määratletakse üksikasjalikult artiklis 1, muudest väärkohtlemise liikidest ei anta aga selget pilti ega viidata neile enne kui artiklis 16. Väärkohtlemise liikide üksikasjalik käsitlemine on ÜRO tasandil vähem silma paistnud ja neile viidatakse üldjuhul kui teistele väärkohtlemise vormidele.⁸⁵

Samas tõi 1998. aastal tegevuse lõpetanud Euroopa Inimõiguste Komisjon EIÕK artikli 3 kolmetasandilisuse välja juba 1969. aasta nn *Kreeka otsuses*.⁸⁶ Sestsaadik astmestab Euroopa Inimõiguste Kohus väärkohtlemise liike hierarhiliselt nende intensiivsuse järgi: piinamine, ebainimlik ja alandav kohtlemine.⁸⁷

Ka võib öelda, et rahvusvahelisel areenil on just Euroopa Inimõiguste Kohus olnud seni väärkohtlemise keelu arendamise ja väärkohtlemise liikide sisustamise eestvedaja.⁸⁸ Seetõttu ja lähtudes lugeja eeldatavast lähedusest Euroopa (õigus)ruumile, kasutatakse siin Euroopa Inimõiguste Kohtu otsustes sisalduvaid piinamise, ebainimliku või alandava kohtlemise ja karistamise määratlusi.

3.1. Piinamine

Piinamise mõiste ei eksisteeri üksnes inimõiguste käsitluses, vaid ka rahvusvahelises humanitaar- ja kriminaalõiguses. Sõltuvalt sellest, millises õigusraamistikus seda vaadeldakse, võib see kameeleonina muuta ka enda värve, st elemente.⁸⁹

Inimõiguste kontseptsioonis on piinamine kõige raskem väärkohtlemise vorm. Sellel on teatud eriline stigma⁹⁰ ning UNCAT-i artikli 1 järgi neli komponenti⁹¹:

⁸³ Vt nt EIK, 41990/18, *Y. vs. Bulgaaria*, 17.09.2014, p 80.

⁸⁴ Vt nt EIK, 29392/95, *Z. jt vs. Ühendkuningriik*, 10.05.2011.

⁸⁵ Webster, E. *Dignity, Degrading Treatment and Torture in Human Rights Law. The Ends of Article 3 of the European Convention on Human Rights*. – Routledge 2019, lk 3–5.

⁸⁶ *Yearbook of the European Convention on Human Rights 1969/12*.

⁸⁷ Vt nt EIK, 5310/71, *Iiri vs. Ühendkuningriik*, 18.01.1978, p 167.

⁸⁸ Webster, E. *Dignity, Degrading Treatment and Torture in Human Rights Law. The Ends of Article 3 of the European Convention on Human Rights*. – Routledge 2019, lk 5.

⁸⁹ Vt nt Gaeta, P. *When is the Involvement of State Officials a Requirement for the Crime of Torture*. – *Journal of International Criminal Justice* 2008/6 (2), lk 183–193; Odamus, M. *Sõjakuritegude tõendamine inimväärikuse haavamise näitel*. – *Juridica* 2020/2, lk 117–129.

⁹⁰ Vt nt EIK, 5310/71, *Iiri vs. Ühendkuningriik*, 18.01.1978, p 167; EIK, 48787/99, *Ilaşcu jt vs. Moldova ja Venemaa*, 08.07.2004, p 426; UNSRT, UN Doc A/HRC/13/39/Add.5.

⁹¹ Ka EIK lähtub piinamise määratlemisel UNCAT-i artikli 1 definitsioonist (nt EIK, 25803/94, *Selmouni vs. Prantsusmaa*, 28.07.1999, p-d 97 ja 100; EIK, 21986/93, *Salman vs. Türgi*, 27.06.2000, p 114; EIK, 20869/92, *Dikme vs. Türgi*, 11.07.2000, p 96). Riigikohus on omakorda mõtestanud PS § 18 esimest lauset EIÕK art 3

- 1) piinaja seotus avaliku võimuga⁹²,
- 2) tugeva füüsilise või vaimse valu või kannatuste tekitamine,
- 3) tahtlus,
- 4) kindel eesmärk.

Abstraktne õigussubjekt (juriidiline isik, nt riik, kohalik omavalitsus, äriühing) ei saa tugevat füüsilist või vaimset laadi valu ega kannatusi tajuda. Need aistingud on tänapäevaste teadmiste järgi seostatavad vaid elava füüsilise isiku, st inimesega. Seetõttu saab piinamisest UNCAT-i artikli 1, EIÕK artikli 3 ja põhiseaduse § 18 lõike 1 tähenduses rääkida vaid inimeste puhul.

Siinkohal võib tekkida küsimus inimese elu alguse ja lõpu määratlemise kohta. Ehkki inimõiguste puhul ei saa juhendada riigisisese õiguse (teinekord kitsendavast) mõistekasutusest, on vähemalt Eestis võimalus läheneda sellele tsiviilseadustiku üldosa seaduse⁹³ §-s 7 sätestatud inimese õigusvõime määratluse kaudu. See tähendaks, et ennekõike on piinamine (ja ka ebainimlik või alandav kohtlemine ja karistamine) võimalik inimese elusalt sündimisest kuni surmani.

Selline käsitlus võib jääda kaasajal siiski liiga piiratuks, kuivõrd elu teket ja lõppu võib vaadelda ka protsessina.⁹⁴ Sestap on mõeldav rääkida väärkohtlemisest juba enne inimese sündi. Mõnevõrra lihtsam on olukord elu lõpuga. Näiteks on Euroopa Inimõiguste Kohus asjas *Sanles Sanles vs. Hispaania* osutanud, et EIÕK artiklis 3 sätestatud õigused on rangelt isiklikku laadi ja mitteülekantavad õigused. Seega lõpeb inimese väärkohtlemine tema surmaga.⁹⁵ Omaette küsimus on aga see, millisel hetkel lugeda inimene surnuks.

Kannatanule valu ja kannatuste tekitamine tähendab ühest küljest tegevust, näiteks jõhkrat peksmist, erilisel viisil (nn Palestiina) ohjeldamist, jalalabade pihta löömist (*falaka*), juustest lohistamist, kannatanu peale urineerimist, elektrišoki kasutamist, põletuste tekitamist, seksuaalaktiks sundimist, vägistamist, sündi püsida pikalt ühes asendis, erilisel viisil pingi külge sidumist (*tiger bench*) jmt.⁹⁶ Teisest küljest võib valu ja kannatusi tekitada ka tegevusetusega, näiteks joogi ja söögita ning meditsiiniabita jätmisega.⁹⁷ Tegevusetuse kaudu ilmneb väärkohtlemine tihti sotsiaal- ja tervishoiuasutustes, kus vananimine jäetakse hooletusse, tema muresid ja vajadusi ignoreeritakse jms.

Valu ja kannatused võivad olla ka vaimset laadi ning seisneda näiteks selles, kui inimest üksnes ähvardatakse tema või tema lähedase piinamise või surmaga⁹⁸, ta näeb lähedase piinamist või hukkamist pealt⁹⁹, elab teadmatuses sellest, milline on tema pealesunnitult

kaudu (RKHK, 3-3-1-63-09, 13.11.2009, p 21).

⁹² Vt keelu vertikaalsuse kohta alaptk 2.2.

⁹³ Tsiviilseadustiku üldosa seadus. – RT I, 22.03.2021, 8.

⁹⁴ Roosma, P. Paragrahv 16. – Eesti Vabariigi põhiseadus. Kommenteeritud väljaanne. 2020, p-d 25–27. – <https://pohiseadus.ee/sisu/3487> (23.11.2021).

⁹⁵ Vt nt EIK, 48335/99, *Sanles Sanles vs. Hispaania*, 26.10.2000.

⁹⁶ Vt nt EIK, 21987/93, *Aksoy vs. Türki*, 18.12.1996, p 64; EIK, 57/1996/676/866, *Aydin vs. Türki*, 25.09.1997, p 86; EIK, 839/02, *Maslova ja Nalbandov vs. Venemaa*, 24.01.2008, p-d 106–108; EIK, 28761/11, *Al Nashiri vs. Poola*, p-d 53–60; UNSRT, UN Doc E/CN.4/1997/7, UN Doc E/CN.4/2006/6/Add.6.

⁹⁷ Vt nt UNSRT, UN Doc A/HRC/13/39/Add.5; EIK, 22277/93, *Ilhan vs. Türki*, 27.06.2000, p 86.

⁹⁸ Vt nt EIK, 7511/76, 7743/76, *Campbell and Cosans vs. Ühendkuningriik*, 25.02.1982, p 26; EIK (suurkoda), 22978/05, *Gäfgen vs. Saksamaa*, 01.06.2010, p-d 26 ja 108; EIK, 59261/00, *Menesheva vs. Venemaa*, 09.03.2007, p 14.

kadunud (*enforced disappearance*) lähedase saatus¹⁰⁰, kannatab nn surmatee sündroomi all¹⁰¹, kogeb desorientatsiooni või näiteks pikaajalises üksikvangistuses täielikku sensoorset alakoormust, kui talle ei võimaldata und, tema sundhirme võimendatakse jmt.¹⁰² Tänapäeval on aina enam põhjust rääkida ka psühholoogilisest küberpiinamisest – hirmutamisest, ahistamisest, jälgimisest, avalikust häbistamisest, laimamisest, teabega manipuleerimisest ja muust tegevusest, mis toimub digitehnoloogia vahendusel.¹⁰³

UNCAT-i artikli 1 järgi tähendab piinamine tugeva valu ja kannatuste põhjustamist. Ent vigastused ei ole alati haavadena nähtavad. Füüsilise ja vaimse valu või kannatuste eristamine pole sageli võimalik, samuti ei saa neid järjestada tähtsuse alusel. Füüsilise valu ja kannatustega kaasnevad vaimne valu ja kannatused. Samamoodi mõjutavad psüühilised üleelamised keha talitlemist ning võivad sõltuvalt intensiivsusest ja kestusest põhjustada korvamatut füüsilist kahju (kardiovaskulaarseid, seedetrakti jt haigusi).¹⁰⁴ Seetõttu ei pruugi alati olla võimalik hinnata, kui tõsine ja pikaajaline on väärkohtlemise mõju.

Mõtteharjutusena võib küsida, kas näiteks erilise geenimutatsiooni tõttu valu mittetundva inimese jõhker peksmine eesmärgiga saada talt ülestunnistus oleks piinamine. Ilmselt oleks, kui asetada piinamise rõhk kannatanu abitusele ja võimetusele, piinaja teo iseloomule, tema tahtlusele ja eesmärgile.¹⁰⁵ Ka Euroopa Inimõiguste Kohus ei keskendu piinamise tuvastamisel alati kannatanu vigastuste raskusele ja kestusele, vaid lähtub toimepanija tahtlusest ja tegevuse eesmärgist. Sellise põhjenduse andis kohus asjas *Polonskiy vs. Venemaa*:

„Selline kohtlemine pidi põhjustama [kaebajale] tõsiseid vaimseid ja füüsilisi kannatusi, ehkki ilmselt ei tekitanud need tema tervisele mingit pikaajalist kahju. Veelgi enam, näib, et jõu kasutamise eesmärk oli kaebajat alandada, allutada ja sundida teda kuritegu üles tunnistama. Seetõttu leiab kohus, et kaebaja kohtlemine oli piisavalt tõsine, et pidada seda piinamiseks.“¹⁰⁶

Fookuses ei ole niisiis alati mitte niivõrd kannatanu, tema valu ja läbielamiste tõsidus ega ka see, kas piinamine oli n-õ edukas ja mil määral, vaid piinaja tegevuse raskusaste.¹⁰⁷ Nii sedastas Euroopa Inimõiguste Kohus asjas *Grigoryev vs. Ukraina*:

„Mis puutub valitsuse põhistusse kaebaja väidetavalt kergete vigastuste kohta, siis on kohus oma praktikas varem leidnud, et elektrišoki kasutamine inimese peal on eriti

⁹⁹ Vt nt EIK, 28005/08, *Salakhov ja Islyamova vs. Ukraina*, 14.03.2013, p 204; EIK, 57941/00, 58699/00, 60403/00, *Musayev jt vs. Venemaa*, 26.07.2008, p 169; EIK, 23445/03, *Esmukhambetov jt vs. Venemaa*, 29.03.2011, p 190.

¹⁰⁰ Vt nt EIK (suurkoda), 16064/90, 16065/90, 16066/90, 16068/90, 16069/90, 16070/90, 16071/90, 16072/90, 16073/90, *Varnava vs. Türgi*, 18.09.2009, p 201; EIK, 38889/17, *Malayeva vs. Venemaa*, 15.06.2021, p-d 75–77.

¹⁰¹ Vt nt EIK, 14038/88, *Soering vs. Ühendkuningriik*, 07.07.1989, p 111.

¹⁰² UNSRT, UN Doc A/HRC/13/39/Add.5.

¹⁰³ UNSRT, UN Doc. A/HRC/43/49.

¹⁰⁴ Vt nt Physicians for Human Rights. *Systematic Use of Psychological Torture by US Forces 2005*.

¹⁰⁵ Nowak, M. *Torture and Enforced Disappearance*. – Krause, C., Scheinin, M. (toim). *International Protection of Human Rights: A Textbook*, Institute for Human Rights, Abo Akademi University 2009, lk 151–182; Mavronicola, N. *Torture, Inhumanity and Degradation under Article 3 of the ECHR. Absolute Rights and Absolute Wrongs*. – Hart Publishing 2021.

¹⁰⁶ EIK, 30033/05, *Polonskiy vs. Venemaa*, 19.03.2009, p 124.

¹⁰⁷ Mavronicola, N. *Torture, Inhumanity and Degradation under Article 3 of the ECHR. Absolute Rights and Absolute Wrongs*. – Hart Publishing 2021; Evans, M. *Getting to Grips with Torture*. – *International and Comparative Law Quarterly* 2002/51 (02), lk 365–383.

tõsine väärkohtlemise vorm, mis võib esile kutsuda tugevat valu ja suuri kannatusi ning on seetõttu käsitletav piinamisena, isegi kui see ei põhjusta pikaajalist tervisekahjustust.¹⁰⁸

Piinamine on alati tahtlik ja taotleb teatud eesmärki¹⁰⁹: teabe või ülestunnistuse saamist, hirmutamist, millekski sundimist ja karistamist (UNCAT-i art 1).¹¹⁰ Samuti võidakse piinamisega inimest mistahes põhjusel diskrimineerida.¹¹¹ See võib hõlmata sunniviisilisi katseid n-ö inimese isiksust parandada, kontrollida tema käitumist või valikuid, nt laps- ja korraldatud abielusid, sunniviisilisi aborte, sundsteriliseerimist, psühhiaatrilist sekkumist, teisitimõtlejate ümberõpetamist, sündi muuta soolist või seksuaalset identiteeti, suguelundeid kahjustavaid protseduure, aupõhist vägivalda jmt. Diskrimineerimisel rajanev piinamine võib teatud kontekstis seisneda ka laste, eakate või puuetega inimeste tõsisel hooletusse jätmises.¹¹²

UNCAT-i artikli 1 kohaselt ei hõlma piinamise mõiste seaduslike karistuste kohaldamisest tulenevat, nendele karistustele omast või nendega juhuslikult kaasnevat valu või kannatust.¹¹³ Näiteks seaduse alusel mõistetud väga raske vanglakaristus, mille kinnipidamistingimused vastavad ÜRO kinnipeetavate kohtlemise standard-miinumireeglitele (nn Mandela reeglitele)¹¹⁴, on kahtlemata ikkagi seaduslik karistus. Samas läheb karistuseks kividega surnuks loopimine, piitsutamine või jäsemete amputeerimine otseselt vastuollu konventsiooni mõttega. Isegi kui sellised karistused võivad olla mõistetud kõiki kohtumenetluse eeskirju järgides, pole need sellegipoolest UNCAT-i artikli 1 mõistes seaduslikud.¹¹⁵

3.2. Ebainimlik või inimväarikust alandav tegu

UNCAT-i artikliga 16 kohustatakse riike hoidma ära muud julma, ebainimlikku või inimväarikust alandavat kohtlemist ja karistamist, mida artiklis 1 määratletud piinamine ei hõlma. Piinamine on alati julm, ebainimlik ja alandav kohtlemine, kuid julm, ebainimlik ja alandav kohtlemine ei pruugi alati küündida piinamise tuvastamiseks vajaliku raskusastme lävendini (*threshold of gravity, threshold of severity*) ega sisaldada muid piinamise komponente (nt tahtlust ja eesmärgipärasust). Näiteks on Euroopa Inimõiguste Kohus asjas *Krastanov vs. Bulgaaria* leidnud:

„Kohus leiab, et kaebaja vigastused tõendavad tõsise füüsilise valu ja kannatuste olemasolu. Pealegi olid neil püsivad tagajärjed tema tervisele [...]. On selge, et politseiametnikud panid kaebaja vastu suunatud vägivallaaktid toime oma ülesannete täitmisel [...]. Siiski ei tundu, et kaebajale oleks valu ja kannatusi tekitatud tahtlikult näiteks kuriteo ülestunnistamiseks või füüsilise ja moraalse vastupanu murdmiseks. Samuti tekitati vigastusi lühikese aja jooksul politseioperatsiooni käigus

¹⁰⁸ EIK, 51671/07, *Grigoryev vs. Ukraina*, 15.05.2012, p 64.

¹⁰⁹ Vt nt EIK, 22277/93, *Ilhan vs. Türgi*, p 85.

¹¹⁰ Vt nt EIK, 5310/71, *Iiri vs. Ühendkuningriik*, 18.01.1978, p 167; EIK, 77617/01, *Mikheyev vs. Venemaa*, 26.01.2006, p 135; EIK, 6884/11, *Cestaro vs. Itaalia*, 07.04.2015, p-d 170-190.

¹¹¹ Vt nt ka EIK, 41138/98, 64320/01, *Moldovan jt vs. Rumeenia*, 12.07.2005; EIK, 18968/07, *V. C. vs. Slovakkia*, 08.11.2011; EIK, 12060/12, *M. C. ja A. C. vs. Rumeenia*, 12.06.2014; EIK, 33401/02, *Opuz vs. Türgi*, 09.06.2009.

¹¹² Vt nt UNSRT, UN Doc. A/74/148, UN Doc. A/63/175, UN Doc. A/HRC/31/57.

¹¹³ Vt ka EIK, 24724/94, *T. vs. Ühendkuningriik*, 16.12.1999, p 117; EIK (suurkoda), 66069/09, 130/10, 3896/10, *Vinter jt vs. Ühendkuningriik*, 09.07.2013, p-d 83, 102 ja 109; EIK, 5856/72, *Tyrer vs. Ühendkuningriik*, 25.04.1978, p-d 30–35.

¹¹⁴ UN Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners (the Nelson Mandela Rules), UN Doc. A/RES/70/175.

¹¹⁵ Vt nt UN Doc. E/CN.4/1997/7.

kahtlustatavate õigusrikkujate arreteerimiseks, millega kaasnes ilmselgelt suurem pinge [...]. Nende asjaolude põhjal järeldab kohus, et kaebaja väärkohtlemine oli piisavalt tõsine, et lugeda seda ebainimlikuks, kuid seda ei saa pidada piinamiseks.¹¹⁶

Juhtumite ainulaadsuse tõttu ei ole võimalik tõmmata ranget piiri ebainimliku või alandava kohtlemise vahele. Seepärast ei saa esitada ka kindlat valemit ega mustrit, mille järgi näiteks Euroopa Inimõiguste Kohus otsustab, kas väärkohtlemine oli ebainimlik või alandav.¹¹⁷ Võib siiski välja tuua, et kohus on pidanud kohtlemist ebainimlikuks, kui:

„[...] see on muu hulgas olnud ette kavetatud, kestnud tundide kaupa ja põhjustanud kas tegelikke kehavigastusi või tugevaid füüsilisi või vaimseid kannatusi [...]“.¹¹⁸

Alandav on kohtlemine kohtu arvates siis, kui:

„[...] see tekitab ohvrites hirmu, ängi ja alaväärsustunnet, mis alandab neid ning võib murda nende füüsilist ja vaimset vastupanu või ajendada neid tegutsema vastu oma tahet või südametunnistust [...]“.¹¹⁹

Tihtilugu ei täpsustagi Euroopa Inimõiguste Kohus oma otsustes, millise väärkohtlemise liigiga tegemist oli, kas tegu või tegevusetus oli ebainimlik või alandav. Hoopis tavapärasem on, et kohus tuvastab üksnes vastuolu EIÕK artikliga 3.¹²⁰

3.3. Teo raskusastme lävend

EIÕK artiklit 3 ei rikuta iga halva, ebameeldiva, ärritava või tülika teoga, vaid see peab olema teatud minimaalse raskusastmega.¹²¹ See, kas tegemist on julma, ebainimliku või alandava kohtlemisega, sõltub paljude asjaolude koostoimest.

Näiteks võtab Euroopa Inimõiguste Kohus arvesse, mis olukorras väärkohtlemine aset leidis, milles see seisnes, kui pikalt kestis jms.¹²² Samuti on kohtu jaoks tähtis see, keda väärkoheldi: tema sugu, vanus, tervislik seisund, usuline ja etniline kuuluvus jms.¹²³ Nii võib mõni tegu n-ö tavakannataja vastu olla üksnes ebamugav ja ebameeldiv, kuid kui see on toime pandud oma positsioonilt eriti haavatavate (nt lapsed, naised, puuetega inimesed) suhtes, võib sellel olla asjaolude kogumis alandava või ebainimliku kohtlemise raskusaste.¹²⁴

Minimaalse raskusastme – alandava kohtlemise – jaoks võib piisata teo enda iseloomust. Näiteks leidis Euroopa Inimõiguste Kohtu suurkoda asjas *Bouyid vs. Belgia*, et vendade Bouyidide käitumine ajal, mil nad olid Belgia politsei võimu all, ei olnud selline, millele politseil oli ilmtingimata vaja vastata lahtise käega löömisega vastu põske. Kohus leidis, et politsei kontrolli all või sarnases olukorras olevad inimesed on haavatavad ja ametivõimudel

¹¹⁶ EIK, 50222/99, *Krastanov vs. Bulgaaria*, 30.09.2004, p 53.

¹¹⁷ Webster, E. *Dignity, Degrading Treatment and Torture in Human Rights Law. The Ends of Article 3 of the European Convention on Human Rights.* – Routledge 2019, lk 22.

¹¹⁸ Vt nt EIK, 36760/06, *Stanev vs. Bulgaaria*, 17.01.2012, p 203.

¹¹⁹ *Ibid.*

¹²⁰ Webster, E. *Dignity, Degrading Treatment and Torture in Human Rights Law. The Ends of Article 3 of the European Convention on Human Rights.* – Routledge 2019, lk 22.

¹²¹ Vt nt EIK, 5310/71, *Iiri vs. Ühendkuningriik*, 18.01.1978, p 162.

¹²² Vt nt EIK, 14038/88, *Soering vs. Ühendkuningriik*, 07.07.1989, p 100.

¹²³ Vt nt EIK, 5310/71, *Iiri vs. Ühendkuningriik*, 18.01.1978, p 162.

¹²⁴ EIK, 36934/08, *I. C. vs. Rumeenia*, 24.05.2016, p 55; EIK, 34015/07, *Zherdev vs. Ukraina*, 27.04.2017, p 91.

lasub kohustus neid kaitsta. Kui politseinik kasutab ebavajalikku füüsilist jõudu, eiratakse seda kohustust. Kuigi ühel põsehoobil ei ole kannatanute jaoks tõsiseid tagajärgi, alandab selline kohtlemine nende inimväärikust.¹²⁵

Alandava kohtlemise tuvastamisel võib asjakohane ja raskendav tegur olla ka teo avalikkus.¹²⁶ Teisalt võib piisata sellestki, et inimest on tema enda silmis alandatud, sõltumata toimepanija kavatsusest.¹²⁷ Näiteks vaatamata sellele, et kinnipeetavate kiilaksajamine oli tavapärase paljude riikide vanglates, leidis Euroopa Inimõiguste Kohus asjas *Yankov vs. Bulgaaria*, et sel ei ole seaduslikku alust ega mõistlikku põhjust. Juuste mahaajajad ehk ei soovinudki otseselt Todor Yankovit alandada, vaid lähtusid sellest, et nii on alati ja kõigi kinnipeetavate suhtes tehtud. Ent kohus märkis, et sellisel teol oli meelevaldse karistuse iseloom, mistõttu tunnetas kaebaja seda sellisena, et see oli mõeldud tema alandamiseks.¹²⁸

Euroopa Inimõiguste Kohus on rõhutanud, et EIÕK artiklit 3 tuleb tõlgendada dünaamiliselt, pidades silmas tänapäeva tingimusi. Nii võib varem madalama astme väärkohtlemisena või sootuks EIÕK artikli 3 kaitsealast väljapoole jääv tegu olla tulevikus sama artikliga hõlmatud või saada väärkohtlemise astmestikus raskema liigi tunnused.¹²⁹

Piinamise esmakordse tuvastamiseni jõudis Euroopa Inimõiguste Kohus näiteks alles 1996. aastal, pea 40 aastat pärast kohtu asutamist.¹³⁰ Samuti oleksid ilmselt 1978. aasta asjas *Iiri vs. Ühendkuningriik* kohtu ette jõudnud ülekuulamise viis võtet – pea kotiga katmine, sund seista pikka aega vastu seina ebaloomulikus ja valulikus asendis, pideva ja monotoonse müra kasutamine, unest ilmajätmine ning toidu vähendamine iga kuue tunni tagant antava ühe leivaviilu ja ühe pindi veeni – liigitatud tänapäeval piinamiseks, mitte ebainimlikuks ja alandavaks kohtlemiseks, nagu kohus toona otsustas.¹³¹

4. Inimväärikust alandava kohtlemise ja karistamise tüpoloogia

Madalama raskusastme tõttu hõlmab inimväärikust alandav kohtlemine ja karistamine kõiksugu olukordasid alates kinnipeetava kinnipidamisrežiimist, alaealiste kohtlemisest kriminaalmenetluses, riigist väljasaatmisest ja inimese sundtoimisest kuni hooldekodu halbade elutingimusteni.

4.1. Vanglad ja politsei

Inimväärikust alandavate vanglatingimustega seoses on Euroopa Inimõiguste Kohtul ulatuslik praktika, eriti mis puudutab ebapiisavat isiklikku kambri ruumi ja ülerahvastatust.¹³² Kinnipeetava kambri põrandapinna suurus alla 3 m² annab tugeva eelduse EIÕK artikli 3

¹²⁵ EIK (suurkoda), 23380/09, *Bouyid vs. Belgia*, 28.09.2015, p-d 107–112.

¹²⁶ EIK, 5856/72, *Tyrer vs. Ühendkuningriik*, 25.04.1978, p 32; Euroopa Inimõiguste Komisjon, 9471/81, *Warwick vs. Ühendkuningriik*, 18.07.1986, p-d 59 ja 86–87.

¹²⁷ Vt nt EIK, 28524/95, *Peers vs. Kreeka*, 19.04.2001, p-d 74–75; EIK, 47095/99, *Kalashnikov vs. Venemaa*, 15.07.2002, p 101; EIK, 33394/96, *Price vs. Ühendkuningriik*, p 30; EIK, 26746/05, *Shishkov vs. Venemaa*, 20.02.2014, p 93.

¹²⁸ EIK, 39084/97, *Yankov vs. Bulgaaria*, 11.12.2003, p-d 116–117.

¹²⁹ Vt nt EIK, 25803/94, *Selmouni vs. Prantsusmaa*, 28.07.1999, p 101; EIK, 65436/01, *Henaf vs. Prantsusmaa*, 27.11.2003, p 55.

¹³⁰ Webster, E. *Dignity, Degrading Treatment and Torture in Human Rights Law. The Ends of Article 3 of the European Convention on Human Rights.* – Routledge 2019, lk 4; EIK, 21987/93, *Aksoy vs. Türgi*, 18.12.1996.

¹³¹ EIK, 5310/71, *Iiri vs. Ühendkuningriik*, 18.01.1978, p-d 96, 168.

¹³² Vt nt EIK, 64812/01, *Alver vs. Eesti*, 08.11.2005, p 52; EIK, 429/12, *Tunis vs. Eesti*, 19.12.2013, p 46; EIK, 47095/99, *Kalashnikov vs. Venemaa*, 15.07.2002, p 102.

rikkumiseks, kui ei esine kinnipeetava olukorda oluliselt leevendavaid tingimusi, mis ruumikitsikust kompenseeriks, näiteks suur liikumisvabadus väljaspool kambrit, loomuliku valguse ja värske õhu piisavus, kinnipidamise lühiajalisus.¹³³ Samal ajal võib ka 3–4 m² ja üle 4 m² kambripind inimväärikust alandada, kui sellega kaasnevad muud puudused: teatud aja jooksul värskes õhus viibimise võimaluse täielik puudumine, piiratud pesemisvõimalused, kambrivälise tegevuse ebapiisavus jne.¹³⁴

Inimväärikust alandavad ka olmetingimused kambris, kus ei ole piisavalt loomulikku valgust ega ventilatsiooni, kus on katkendlik vee- ja elektrivarustus või kus siseõhu temperatuur ei ole nõuetekohane, kus hügieenisõlm puudub, ei taga privaatsust või asub toidulaua vahetus läheduses ning kuhu on leidnud tee rotid, hiired ja putukad.¹³⁵

Veel alandavad inimväärikust nii ebapiisav kui ka sunnitud toitmine. Euroopa Inimõiguste Kohus on leidnud asjas *Korneykova ja Korneykov vs. Ukraina*, et last rinnaga toitvat naiskinnipeetavat ei toilitatud tema vajaduste alusel.¹³⁶ Asjas *Nevmerzhtsky vs. Ukraina* pidas Euroopa Inimõiguste Kohus mitte üksnes inimväärikust alandavaks, vaid ka piinamisele iseloomulikuks teoks seda, kui kinnipeetavat sundtoideti ajal, mil selleks puudus meditsiiniline vajadus, ning selleks kasutati muu hulgas füüsilist jõudu ja käeraudadega ohjeldamist.¹³⁷

Olukord, kus kinnipeetav on jäetud piisava arstiabita, võib samuti inimväärikust alandada. Sedasi leidis Euroopa Inimõiguste Kohus asjas *Wenerski vs. Poola*, mille kohaselt ei võimaldatud kuue aasta jooksul Ernest Wenerskile kiireloomulist ja vajalikku silmaoperatsiooni. Küll aga ei alandanud Wenerski inimväärikust see, kui vangla ei võimaldanud talle arsti soovitatud plastilist lisaldõikust, kuivõrd seda protseduuri ei kata riigi tervishoiusüsteem isegi inimestele vabaduses.¹³⁸ Asjas *Blokhin vs. Venemaa* alandati aktiivsus- ja tähelepanuhäirega 12-aastase lapse inimväärikust, kui teda peeti 30 päeva kinni alaealiste ajutises kinnipidamiskohas, kus ta ei saanud oma seisundile vastavat ravi.¹³⁹

Alandav võib olla ka viis, kuidas kinnipeetavat või vanglasse tulnud külastajat (nt pereliiget) läbi otsitakse.¹⁴⁰ Näiteks ei olnud EIÕK artikliga 3 kooskõlas kinnipeetava täielik lahtirietamine vastassoo juuresolekul ja palja käega tema genitaalide katsumine.¹⁴¹ Samuti ei tohiks läbiotsimisel võtta inimest täiesti alasti, vaid ta peab olema korraga maksimaalselt poolenisti riieteta.¹⁴²

Euroopa Inimõiguste Kohus on rõhutanud EIÕK artikli 3 valguses alaealiste kinnipeetavate eraldi hoidmise põhimõtte järgimise olulisust ja leidnud, et nende kinnipidamine

¹³³ Vt nt EIK, 7334/13, *Muršić vs. Horvaatia*, 20.10.2016, p 135.

¹³⁴ Vt nt EIK, 72710/11, *Yarashonen vs. Türgi*, 24.06.2014, p 78; EIK, 10662/06, *Enache vs. Rumeenia*, 01.04.2014, p-d 56–57; EIK, 55352/12, *Aden Ahmed vs. Malta*, 23.07.2013, p 88.

¹³⁵ Vt nt EIK, 42525/07, 60800/08, *Ananyev jt vs. Venemaa*, 10.01.2012, p 156; EIK, 14437/05, *Modarca vs. Moldova*, 10.05.2007, p-d 65–68; EIK, 61467/12, 39516/13, 48231/13, 68191/13, *Rezmiveš jt vs. Rumeenia*, 25.04.2017, p 108; EIK, 5774/10, 5985/10, *Mandić ja Jović vs. Sloveenia*, 20.10.2011, p 78; EIK, 63254/16, *Iliev vs. Bulgaaria*, 20.04.2021, p-d 25–26.

¹³⁶ EIK, 56660/12, *Korneykova ja Korneykov vs. Ukraina*, 24.03.2016, p-d 141–144.

¹³⁷ EIK, 54825/00, *Nevmerzhtsky vs. Ukraina*, 05.04.2005, p-d 96–99.

¹³⁸ EIK, 44369/02, *Wenerski vs. Poola*, 20.01.2009, p-d 56–65.

¹³⁹ EIK (suurkoda), 47152/06, *Blokhin vs. Venemaa*, 23.03.2016, p 148.

¹⁴⁰ Vt nt EIK, 44558/98, *Valašinas vs. Leedu*, 24.07.2001, p 117; EIK, 12350/04, *Wainwright vs. Ühendkuningriik*, 26.09.2006, p 42.

¹⁴¹ Vt nt EIK, 44558/98, *Valašinas vs. Leedu*, 24.07.2001, p 117.

¹⁴² Vt nt EIK, 12350/04, *Wainwright vs. Ühendkuningriik*, 26.09.2006, p-d 44–48.

täiskasvanute vanglas on rahvusvaheliste lepingutega vastuolus. Asjas *Güveç vs. Türgi* tuvastas kohus, et 15-aastase Oktay Güveçi psühholoogilise iseloomuga probleemid said alguse tema paigutamisesse täiskasvanute vanglasse ja et tema seisund halvenes vanglas viibimise ajal. Viie aasta jooksul, mis Oktay Güveç täiskasvanute vanglas veetis, tegi ta muu hulgas korduvaid enesetapukatseid.¹⁴³

Mitut Euroopa Inimõiguste Kohtu asja läbiv teema on olnud ka puuetega inimeste kinnipidamistingimused. Kohus on mitmel korral pidanud inimväärikust alandavaks seda, kui liikumispuudega kinnipeetav on paigutatud talle kohandamata kambrisse või jäetud igapäevatoimingutes (tualeti kasutamine, pesemine, söömine, riietumine jms) sõltuvusse kaaskinnipeetavate abist.¹⁴⁴ Inimväärikust on alandanud ka olukorrad, kus kinnipeetavatel on olnud liikumispuude tõttu piiratud juurdepääs vangla eri osadele (meditsiiniblokki, raamatukokku, jõusaali, kokkusaamiste tuppa jne) ja kui nad ei saa iseseisvalt (st ilma kõrvalise abita) vanglas ringi liikuda.¹⁴⁵

Kinnipidamisrežiimi karmus (nt pikaaegne distsiplinaarrikkumise eest määratud üksikvangistus) võib juba iseenesest inimväärikust alandada, sest ilma sobiva füüsilise ja vaimse stimulatsioonita kahjustab selline kinnipidamine pikema aja jooksul kinnipeetava vaimset tervist ja sotsiaalseid võimeid.¹⁴⁶ Eluaegne vanglakaristus on EIÕK artikliga 3 kooskõlas üksnes siis, kui inimesel on väljavaated vabaneda – näiteks võimalus taotleda tingimisi enne tähtaega vabastamist, karistusaja vähendamist, karistuse lõpetamist või kohtuotsuse ülevaatamist.¹⁴⁷

EIÕK artiklit 3 on rikutud, kui kinnipeetava suhtes rakendatud jõu, erivahendi või ohjeldusmeetme (nt füüsiline jõud, käe- ja jalarauad, teleskoopnui, gaasipihusti jms) kasutamise vajadus ei tulenenud kinnipeetava käitumisest.¹⁴⁸ Nii leidis Euroopa Inimõiguste Kohus asjas *Tali vs. Eesti*, et pipragaasi ei tohi kasutada kunagi kinnipeetava vastu, kes on juba kontrolli alla saanud.¹⁴⁹

Ka siis, kui politsei võimu alla sattunud inimese suhtes kasutatakse jõudu ja see ei tulene tema enda käitumisest, alandab see inimväärikust. Politsei peab olema suuteline vahetu sunni kasutamist ja selle intensiivsust põhjendada.¹⁵⁰ Näiteks asjas *Korobov jt vs. Eesti* sedastas Euroopa Inimõiguste Kohus, et olukorras, kus politsei jätkas juba maha surutud inimese suhtes jõu kasutamist ning murdis selle käigus tema käeluu, oli selline jõukasutamine ülemäärane, põhjendamatu ja alandas seetõttu kannatanu inimväärikust.¹⁵¹ Kui inimene satub politsei võimu alla olles hea tervise juures, ent vabaneb politseijaoskonnast vigastustega, peab riik usutavalt selgitama, kuidas sellised vigastused tekkisid.¹⁵²

¹⁴³ EIK, 70337/01, *Güveç vs. Türgi*, 20.01.2009, p-d 88–89.

¹⁴⁴ Vt nt EIK, 45705/07, *D. G. vs. Poola*, 12.02.2013, p-d 155 ja 177; EIK, 46857/06, *Engel vs. Ungari*, 20.05.2010, p-d 27 ja 30; EIK, 10401/12, *Helhal vs. Prantsusmaa*, 19.02.2015, p-d 49–53.

¹⁴⁵ Vt nt EIK, 6253/03, *Vincent vs. Prantsusmaa*, 24.10.2006, p-d 101–102; EIK, 48977/09, *Arutyunyan vs. Venemaa*, 10.01.2012, p 81; EIK, 6087/03, *Grimailovs vs. Läti*, 25.06.2013, p-d 153 ja 162.

¹⁴⁶ Vt nt EIK, 31535/09, *Gorbulya vs. Venemaa*, 06.03.2014, p 78; EIK, 13579/09, *Razvyakin vs. Venemaa*, 03.07.2012, p 104; EIK, 30042/08, *Csüllög vs. Ungari*, 07.06.2011, p 30.

¹⁴⁷ Vt nt EIK (suurkoda), 66069/09, 130/10, 3896/10, *Vinter jt vs. Ühendkuningriik*, 09.07.2013, p-d 102 ja 109; EIK, 41216/13, *Petukhov vs. Ukraina (No. 2)*, 12.03.2019, p 181.

¹⁴⁸ Vt nt EIK, 42110/17, *Jeret vs. Eesti*, 09.06.2020, p 67.

¹⁴⁹ EIK, 66393/10, *Tali vs. Eesti*, 13.02.2014, p-d 59 ja 78.

¹⁵⁰ Vt nt EIK (suurkoda), 23380/09, *Bouyid vs. Belgia*, 28.09.2015, p 88.

¹⁵¹ EIK, 10195/08, *Korobov jt vs. Eesti*, 28.03.2013, p 107.

¹⁵² Vt nt EIK, 23847/19, *Trocin vs. Moldova*, 29.03.2021, p 49; EIK, 50756/13, *Seagal vs. Küpros*, 26.04.2016, p 118.

Kuigi inimene võib politsei kinnipidamiskohas viibida lühikest aega (kuni 48 tundi), võivad tema kinnipidamistingimused olla sellegipoolest niivõrd kehvad (nt väga külm temperatuur kambris, voodiriiete puudumine, arstiabita jätmine jmt), et seegi vähene aeg toob kaasa inimväärikuse alandamise.¹⁵³ Ka kinnipeetu metallpuuri paigutamine kohtusaalis viibimise ajaks ei sobi Euroopa Inimõiguste Kohtu hinnangul kokku tsiviliseeritud käitumisega ja inimväärikuse austamisega.¹⁵⁴

Erilist tähelepanu ja kaitset vajavad politsei võimu alla sattunud alaealised. Asjas *Zherdev vs. Ukraina* alandati 16-aastase Artjom Zherdevi inimväärikust, kui ta paigutati aluspesu väel ja käeraudades täiskasvanute kambrisse.¹⁵⁵ Alaealise erilist haavatavust ja politseiametnike kohustust käituda igas olukorras professionaalselt on Euroopa Inimõiguste Kohus rõhutanud ka asjas *A. P. vs. Slovakkia*, mille kohaselt reageeris politsei 15-aastase noore vastuhakule ja politsei suunas sülitamisele tema löömise vastu nägu, et ta oleks politseiga koostööaltim.¹⁵⁶

Alaealiste eriline haavatavus (sh psühholoogiline haprus) tuleb esile välismaalastest ja eriti ilma täiskasvanud saatjata riiki saabunud laste puhul. Tihti ei vasta kinnipidamistingimused nende vajadustele – lapsed ei ole piisavalt meestäiskasvanutest eraldatud, viibivad mürarohkes keskkonnas, puudu on sobiv mööbel, neil on vähe eakohaseid ajaveetmisvõimalusi, raskusi on beebitoidu muretsemisega jne.¹⁵⁷

Ka täiskasvanutest välismaalaste kinnipidamiskoha elutingimused ei tohiks alandada nende inimväärikust, muu hulgas meenutada vanglat. Eriti taunimisväärne on lapseotel välismaalaste hoidmine ebasanitaarsetes ja nende vajadustele mittevastavates tingimustes.¹⁵⁸ Samas ei ole Euroopa Inimõiguste Kohus pidanud näiteks Vahemerde ületanud migrante asjas *Khlaifia vs. Itaalia* erilisel haavatavateks, sest nad ei olnud asüülitaotlejad, päritolumaal traumaatilisi läbielamisi kannatanud, eakad, alaealised ega halva tervises seisundiga.¹⁵⁹

Väärkohtlemise valguses võib olla probleemne välismaalaste väljasaatmine riigist. Välja- või tagasisaatmise lubamatuse põhimõttega võib olla vastuolus ja väärkohtlemise keeldu võib rikkuda see, kui sihtkohariigis ootaks väljasaadetavat ees piinamine, ebainimlik või alandav kohtlemine ja karistamine; kui sihtkohariigis on reaalne oht inimese elule; kui inimesele mõistetakse sihtkohariigis eluaegne vanglakaristus ilma vabanemise väljavaadeteta või kui ta ei pruugi saada seal tema tervises seisundile vajalikku ravi, mille tõttu võib tema seisund suure tõenäosusega kiiresti ja pöördumatult halveneda, mis põhjustaks omakorda suuri kannatusi või vähendaks oluliselt väljasaadetava oodatavat eluiga.¹⁶⁰

Väärkohtlemisega võib olla tegemist ka juhul, kui piiril ei võta ametnikud inimese varjupaigataotlust vastu ega kaalu, mis tagajärjed võivad olla sellel, kui inimene jääb riiki, kust teda võidakse omakorda saata välja järgmisse riiki, kus teda suure tõenäosusega väärkoheldakse.¹⁶¹

¹⁵³ Vt nt EIK, 52100/08, *Brega vs. Moldova*, 20.04.2010, p 42.

¹⁵⁴ Vt nt EIK, 43374/14, *Konoplyov vs. Ukraina*, 14.02.2021, p 15.

¹⁵⁵ EIK, 34015/07, *Zherdev vs. Ukraina*, 27.04.2017, p-d 89–91.

¹⁵⁶ EIK, 10465/17, *A. P. vs. Slovakkia*, 28.01.2020, p-d 62–63.

¹⁵⁷ Vt nt EIK, 8138/16, *S. F. jt vs. Bulgaaria*, 07.12.2017, p-d 78–93 ja seal viidatud lahendid.

¹⁵⁸ Vt nt EIK, 14902/10, *Mahmundi jt vs. Kreeka*, 31.07.2012, p-d 59–76.

¹⁵⁹ Vt nt EIK (suurkoda), 16483/12, *Khlaifia vs. Itaalia*, 15.12.2016, p 194.

¹⁶⁰ Vt nt EIK (suurkoda), 59166/12, *J. K. jt vs. Rootsi*, p 60; EIK, 36417/16, *X. vs. Rootsi*, p-d 57–61; EIK, 140/10, *Trabelsi vs. Belgia*, 04.09.2014, p-d 135–139; EIK (suurkoda), 47287/15, *Ilias ja Ahmed vs. Ungari*, p-d 126–127; EIK (suurkoda), 41738/10, *Paposhvili vs. Belgia*, 13.12.2016, p 205.

¹⁶¹ Vt nt EIK, 59793/17, *M. A. jt vs. Leedu*, 11.12.2018, p-d 114–115.

4.2. Sotsiaal- ja tervishoiuasutused

Sotsiaal- ja tervishoiuasutustes (nt hooldekodud, haiglad) viibivad inimesed võivad sageli oma tervisliku seisundi ja/või kõrge ea tõttu olla eriliselt haavatavas olukorras. Võimalus ise endaga toimuva üle otsustada võib olla piiratud (nt tahtvastasel ravil või hooldusel viibides). Suure abivajaduse tõttu võib asutuses viibiv inimene sõltuda ka lihtsates enesehoolduse toimingutes suurel määral töötajatest ja tunda end allutatuna.

Kuivõrd sotsiaal- ja tervishoiuasutustes viibivatel inimestel on keeruline oma elamistingimusi ja enda kohtlemist mõjutada, vajavad nende õigused erilist kaitset. Euroopa Inimõiguste Kohus on asjas *M. S. vs. Ühendkuningriik* osutanud psüühikahäiretega inimeste eriti kaitsetule seisundile ja inimväärika kohtlemise tagamiseks rangemate hooldsusnõuete rakendamise vajadusele.¹⁶²

Inimese paigutamisel sotsiaal- või tervishoiuasutusse suureneb väärkohtlemise risk isegi siis, kui keegi ei soovi otseselt inimest väärkohelda. Asjas *Musial vs. Poola* rõhutas Euroopa Inimõiguste Kohus, et psüühikahäiretega inimeste puhul tuleb arvestada nende eripärasest tuleneva haavatavusega ning sellega, et nad ei ole alati võimelised andma selgelt märku, kuidas pakutav teenus ja kohtlemine neile mõjub.¹⁶³ Seetõttu tuleb erivajadustega inimeste inimväärse kohtlemise tagamiseks pöörata erilist tähelepanu teenuse osutamise tingimustele – nii keskkonna kohandamisele kui ka erivajadusi arvestavale kohtlemisele, hooldusele ja meditsiinilisele abi osutamisele.

Euroopa Inimõiguste Kohus on sotsiaal- ja tervishoiuasutuste viibimistingimusi hinnates leidnud, et kogumis ning kumulatiivselt võivad ebainimliku ja alandava kohtlemiseni viia pidevalt halvenevad olmetingimused, ebahügieenilised ja halvas seisukorras hügieeniruumid, hoone ebapiisav kütmine, valgustamine ja ventileerimine, niiskus, puudused toitlustamisel, liiga harvad pesemisvõimalused ning asjaolu, et inimesele ei anta pärast rõivaste pesu neid tagasi.¹⁶⁴ Seejuures ei ole kohus pidanud põhjendatuks selliste tingimuste õigustamist rahapuudusega.

Pikaajaline viibimine ebarahuldavates tingimustes võib põhjustada kannatusi, kuid väärkohtlemine algab siis, kui elamistingimused on arvestatavas osas inimväärikut alandavad. Sarnaselt vanglatingimusi käsitlevate lahenditega (vt punkti 4.1) ei ole Euroopa Inimõiguste Kohus pidanud väärkohtlemiseks näiteks hoolekandeesutuse ülerahvastatud magamistuba (16 m² suurune ruum neljale inimesele), sest inimesel oli võimalik ringi liikuda nii siseruumides kui ka värskes õhus.¹⁶⁵

Inimväärseid elamistingimusi mõjutab Euroopa Inimõiguste Kohtu hinnangul privaatsuse puudumine intiimsete toimingute tegemisel.¹⁶⁶ Probleeme tekitavad olukorrad, kus tualett- ja pesemisruumide uksi ei saa lukustada või kui hügieeniruumidesse on paigutatud mitu WC-potti kõrvuti, ilma et nende vahel oleks sirmi või kardinat. Privaatsus puudub ka siis, kui potitooli kasutajale ei võimaldata sirmi kasutamist. Kui aga juurdepääs tualetile sootuks puudub (nt eraldusruumis), võib see viia ebainimliku kohtlemiseni.

¹⁶² EIK, 24527/08, *M. S. vs. Ühendkuningriik*, 03.05.2012, p-d 44–45.

¹⁶³ EIK, 28300/06, *Musial vs. Poola*, 20.01.2009, p-d 87–88.

¹⁶⁴ Vt nt EIK (suurkoda), 36760/06, *Stanev vs. Bulgaaria*, 17.01.2012; EIK, 25820/07, *Stankov vs. Bulgaaria*, 17.03.2015, EIK, 34602/16, *Strazimiri vs. Albaania*, 21.01.2020.

¹⁶⁵ Vt nt EIK (suurkoda), 36760/06, *Stanev vs. Bulgaaria*, 17.01.2012, p 208.

¹⁶⁶ Vt nt EIK, 47095/99, *Kalashnikov vs. Venemaa*, 15.07.2002, p 99.

Inimväärikust võivad alandada veel tingimused, mille puhul ei arvestata erivajadustega. Abitut alaealist puudutanud asjas *L. R. vs. Põhja-Makedoonia* on Euroopa Inimõiguste Kohus osutanud EIÖK artikli 3 rikkumisele, sest arvestamata jäeti, kas asutus vastab hoolealuse vajadustele. Vähesese teadlikkuse ja personalipuuduse tõttu kasutati ebakohaseid hooldusvõtteid (ohutuse tagamiseks seoti laps voodi külge) ning hoolimatuse tõttu oli tema hooldus ja ravi ebapiisav.¹⁶⁷

Kohtupraktikas on asutuse tingimusi hinnatud ebasobivaks ka sellisel puhul, kus keskkond jäeti ratastoolikasutaja erivajaduste järgi kohandamata ning oma põhivajaduste (näiteks tualeti kasutamine, duši all käimine või söögi saamine) rahuldamiseks oli liikumispuudega inimene sunnitud kasutama teiste asutuses viibijate abi.¹⁶⁸ Keskkonna kohandamata jätmise tagajärjel võidakse keerulisemate käitumisprobleemidega inimeste puhul hakata nendega toimetulekuks kasutama lubamatuid meetodeid, näiteks piirama nende liikumisvabadust ilma õigusliku aluseta.

Arvestada tuleb sedagi, kuidas inimesel on võimalik oma päeva sisustada, kuna see avaldab mõju inimväärikusele. Euroopa Inimõiguste Kohus on pidanud muude tingimuste kõrval ebapiisavaks, kui inimene sai viibida iga päev värskes õhus vaevalt ühe tunni, osaleda seltskondlikus tegevuses kaks-kolm korda nädalas umbes kaks tundi korraga ning viibida väga piiratud aja jooksul raamatukogus ja mängutoas, kus tal oli võimalik vaadata telerit, lugeda ja lauamänge mängida.¹⁶⁹ Asjas *Stanev vs. Bulgaaria* heitis kohus ette seda, et patsientidele ei pakutud teraapilist tegevust, mistõttu oli nende elu passiivne ja monotoonne.¹⁷⁰ Ravi- ja arendav tegevus peab olema tagatud kõigile hoolekandeesutuse elanikele. See on oluline muu hulgas nende tervise seisundi säilitamiseks.

Kui erivajadustega inimene on sunnitud viibima tingimustes, mille puhul ei ole arvestatud tema tervisliku seisundiga, võib see tekitada temas kergesti alaväärsustunnet ja jõuetust. See võib kaasa tuua tema tervise halvenemise, sealhulgas põhjustada stressi ja rahutust.¹⁷¹ Stress ja rahutu olek võivad omakorda tekitada vajaduse rakendada ohjeldusmeetmeid (nt fikseerimisrihmade kasutamine eesmärgiga piirata inimese liikumist), mille kasutamist peaksid asutused ennetama.

Ebaõiglast kohtlemist võib sotsiaal- või tervishoiuasutuses viibiv inimene tajuda eriti teravalt olukordades, kus ta endaga toimuva üle ise otsustada ei saa ja tema suhtes kasutatakse ohjeldusmeetmeid. Iga selline juhtum aga ei ole käsitletav väärkohtlemisena.¹⁷²

Euroopa Inimõiguste Kohus ei pidanud väärkohtlemiseks olukorda, kus psühhiaatria haiglas sundravil viibinud patsienti ohjeldati, sundtoideti ja talle manustati tahte vastaselt meditsiinipersonali otsusel ravimeid arstiteaduses tunnustatud ravijuhiste kohaselt.¹⁷³ Kohus leidis, et üldjuhul ei saa raviks vajalik abinõu olla ebainimlik või alandav. Kohus on pidanud

¹⁶⁷ EIK, 38067/15, *L. R. vs. Põhja-Makedoonia*, 23.01.2020, p-d 73–82.

¹⁶⁸ Vt nt EIK, 35888/11, *Vagapov vs. Ukraina*, 19.03.2020, p-d 45–51.

¹⁶⁹ Vt nt EIK, 28300/06, *Musial vs. Poola*, 20.01.2009, p-d 29 ja 95.

¹⁷⁰ EIK (suurkoda), 36760/06, *Stanev vs. Bulgaaria*, 17.01.2012, p 81.

¹⁷¹ Vt nt EIK, 28300/06, *Musial vs. Poola*, 20.01.2009, p 96.

¹⁷² Nii on näiteks PS § 28 lg 1 alusel lubatud kohases menetluses tahte vastaselt ravida nakkushaiget või psüühikahäirega inimest ning § 20 lg 2 p 5 alusel piirata endale või teistele ohtliku psüühikahäirega inimese liikumisvabadust. Inimõiguste ja biomeditsiini konventsiooni (nn Oviedo konventsioon) artiklite 7 ja 26 järgi võib psüühikahäirega inimest teatud tingimustel tahtevastaselt ravida.

¹⁷³ EIK, 10533/83, *Herczegfalvy vs. Austria*, 24.09.1992, p-d 80–83.

meditsiiniliselt põhjendatud juhtudel aktsepteeritavaks sunniviisilist ravimite manustamist ka teistes kohtuasjades ega ole täheldanud väärkohtlemist isegi siis, kui patsient osutas soovimatutele kõrvalmõjudele.¹⁷⁴

Samas tuvastas Euroopa Inimõiguste Kohus EIÕK artikli 3 rikkumise olukorras, kus patsienti ohjeldati rihmadega, ilma et oleks proovitud teisi võimalusi tema rahustamiseks, ja haigla personal ignoreeris ohjeldatud patsiendi kaebust seljavalu kohta.¹⁷⁵ Asjas *Aggerholm vs. Taani* osutas kohus põhimõttele, et mehaanilist ohjeldamist tuleks kasutada viimase abinõuna, kui see on kahju ärahoidmiseks vältimatult vajalik, ning et meetme jätkamise vajalikkust tuleks hinnata vahetu ohu ärahoidmise kontekstis. Veel rõhutas kohus, et ohjeldamine tuleks lõpetada kohe, kui oht on möödunud.¹⁷⁶

Ebainimliku ja alandava kohtlemisega võib olla tegu ka siis, kui sotsiaal- või tervishoiuasutuses viibiv inimene ei saa oma tervislikule seisundile vastavat ravi. Nõnda on Euroopa Inimõiguste Kohus leidnud, et ebapiisava psühhiaatrilise abi, teraapiate vähesuse (*therapeutic abandonment*) ja individuaalse raviplaani puudumise tõttu hoiti inimest ebasobivates tingimustes ning see oli inimväärikust alandav.¹⁷⁷ Veel on kohus märkinud, et kui patsiendi tervise seisund tingib korrapärase järelevalve vajaduse, ei peaks see üldjuhul hõlmama mitte niivõrd haiguse sümptomite kiiret leevendamist, kuivõrd ulatusliku raviplaani, mille abil tegeleda patsiendi terviseprobleemidega või ennetada nende süvenemist.¹⁷⁸ Ka on Euroopa Inimõiguste Kohus on tuvastanud EIÕK artikli 3 rikkumise olukorras, kus sundrivil (kuriteo toimepanemise tagajärjel) viibivale patsiendile ei tagatud meditsiinilist abi ega psühhoterapiat temale arusaadavas keeles.¹⁷⁹

Kuigi tervislikule seisundile vastava meditsiinilise abi osutamata jätmine võib viia väärkohtlemiseni, ei tähenda see, et inimesel oleks õigus nõuda enda soovile vastavat ravi. Euroopa Inimõiguste Kohtu hinnangul ei ole tegu väärkohtlemisega olukorras, kus raskelt haigele inimesele ei võimaldata katsetamisjärgus ravimit, isegi mitte juhul, kui teistes riikides on lubatud seda kasutada.¹⁸⁰

5. Väärkohtlemise uurimine

Kui inimene esitab avalduse, et teda on riigiorgani võimu all olles piinatud, ebainimlikult või alandavalt koheldud ja karistatud, lasub riigil kohustus esitatud väiteid tõhusalt uurida. Uurimine on tõhus, kui need, kes uurivad, ei sõltu neist, kelle tegevust uuritakse. Lisaks formaalsele sõltumatusele peab olema tagatud tegelik sõltumatus. Tõhusa uurimisega peab olema võimalik väärkohtlemise eest vastutavad isikud leida ja neid karistada. Uurimise eesmärk ei ole jõuda kindlale tulemusele, vaid uurida asja igakülgelt ja teha kõik võimalik tuvastamiseks, mis tegelikult juhtus.¹⁸¹

Tõhusa uurimise nõude täitmatajätmise tagajärjeks võib olla EIÕK artikli 3 protseduuriline rikkumine. Nii näiteks leidis Euroopa Inimõiguste Kohus asjas *R. B. vs. Eesti*, et riik ei olnud

¹⁷⁴ Vt nt EIK, 14659/02, *Wilkinson vs. Ühendkuningriik*, 28.02.2006; EIK, 18835/91, *Grare vs. Prantsusmaa*, 02.12.1992.

¹⁷⁵ Vt nt EIK, 75450/12, *M. S. vs. Horvaatia* (No. 2), 19.05.2015, p-d 101–102.

¹⁷⁶ EIK, 45439/18, *Aggerholm vs. Taani*, 15.09.2020, p-d 110–114.

¹⁷⁷ Vt nt EIK, 34602/16, *Strazimiri vs. Albaania*, 21.01.2020, p 109.

¹⁷⁸ Vt nt EIK (suurkoda), 47152/06, *Blokhin vs. Venemaa*, 23.05.2016, p-d 137 ja 148.

¹⁷⁹ Vt nt EIK (suurkoda), 18052/11, *Rooman vs. Belgia*, 31.01.2019, p-d 150–156.

¹⁸⁰ Vt nt EIK, 47039/11, 358/12, *Hristozov jt vs. Bulgaaria*, 13.11.2012, p 113.

¹⁸¹ EIK, 10865/09, 45886/07, 32431/08, *Mocanu jt vs. Bulgaaria*, 17.09.2014, p-d 317–325.

loonud lapsesõbralikke menetlusviise (nt lapstunnistaja hoiatamiseks), mis kaitsevad lapskannatanu õigusi kriminaalmenetluses, ja oli rikkunud sellega EIÕK artiklit 3.¹⁸² Kui aga tuvastatakse, et riigivõimu esindaja on inimest piinanud, ebainimlikult või alandavalt kohelnud ja karistanud, on see artikli 3 sisuline rikkumine.¹⁸³

Kui väärkohtlemise juhtum leiab aset näiteks kinnipeetu viibimiskohaks olevas asutuses, lasub sellel asutusel ka tõendamiskoormis (kohustus esitada tõendid süüdistuse kummutamiseks). Samuti on asutusel vastutus põhjendada veenvalt näiteks vigastuste tekkimise päritolu ja juhtunu asjaolusid. Väärkohtlemises süüdi olevate inimeste väljaselgitamiseks ja nende karistamiseks ei piisa vaid asutusesisesest uurimisest. Väidetava väärkohtlemise uurimiseks ja asjaolude igakülgseks kontrollimiseks tuleb läbi viia ametlik tõhus menetlus, mille eelduseks on juhtumite asjatundlik dokumenteerimine ning uurimisasutuse teavitamine väärkohtlemise kahtlusest.¹⁸⁴

5.1. Istanbuli protokoll ja tervishoiutöötajad

Väärkohtlemise juhtumite dokumenteerimisel on oluline juhendmaterjal ÜRO piinamise ja muu julma, ebainimliku ja alandava kohtlemise ja karistamise efektiivse uurimise ja dokumenteerimise käsiraamat (nn Istanbuli protokoll).¹⁸⁵ See on esimene väärkohtlemise juhtumite dokumenteerimise põhimõtteid kirjeldav rahvusvaheliste suuniste kogum, mis on hea tööriist riikidele kohustuslike lepingute ja neis sisalduvate nõuete sisustamisel. Protokoll on küll soovitusliku iseloomuga, kuid selle kaalukus peegeldub selle sisus. Istanbuli protokollile soovitab tugineda ka Euroopa Inimõiguste Kohus.¹⁸⁶ Lisaks aitab protokollil põhimõtete järjekindel rakendamine inimeste õigusi paremini kaitsta ja väärkohtlejaid vastutusele võtta.

Protokollis antakse soovitusi, kuidas peaks riik toimima väärkohtlemise kahtluse korral, ning selgitatakse tervishoiutöötajate kohustusi väidetavalt väärkoheldud inimese tervise kohta andmete kogumisel ja juhtumi dokumenteerimisel.¹⁸⁷ Samuti kirjeldatakse, kuidas väärkohtlemise ilminguid märgata ja dokumenteerida viisil, mis võimaldab kogutud materjali hiljem kasutada tõendina kohtumenetluses.

Tervishoiutöötajate rolli peetakse Istanbuli protokollis väärkohtlemise juhtumite tõhusal avastamisel väga tähtsaks.¹⁸⁸ Kinnises asutuses viibivatele inimestele peab olema tagatud ligipääs tervishoiuteenustele, seega ei saa asutuse töötaja (nt vanglas valvur) arstliku läbivaatuse põhjendatuse üle otsustada, vaid inimesele peab olema tagatud tervishoiutöötajaga

¹⁸² EIK, 22597/16, *R. B. vs. Eesti*, 22.06.2021, p-d 99-103.

¹⁸³ Vt nt EIK, 24753/13, 28610/13, 57854/13, 65553/13, *Boyko jt vs. Ukraina*, 17.06.2021.

¹⁸⁴ Vt nt EIK, 10195/08, *Korobov jt vs. Eesti*, 28.03.2013, p 111–113; EIK, 90/1997/874/1086, *Assenov jt vs. Bulgaaria*, 28.10.1998, p 102; EIK, 64752/09, *Manzhos vs. Venemaa*, 24.05.2016 p 33–34; CPT, CPT/Inf (2018) 4-part, p 86.

¹⁸⁵ UNHCHR, Istanbul protocol, Manual on the Effective Investigation and Documentation of Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment, 09.08.1999.

¹⁸⁶ Vt nt EIK, 33097/96 and 57834/00, *Bati jt vs. Türgi*, 03.09.2004, p 133; EIK, 40154/98, *Mehmet Emin Yüksel vs. Türgi*, 20.10.2004, p 29; EIK, 238/06, *Ibrahim Ergün vs. Türgi*, 24.07.2012, p 41; vt ka CAT, CAT/C/42/2, 07.04.2009, lisa 7; CPT 2021. a soovitus Põhja-Makedooniale, CPT/Inf (2021) 8, p 29; CPT 2020. a soovitus Portugalile, CPT/Inf (2020) 33, p 71.

¹⁸⁷ Vt ka Amos, M. Tervishoiutöötaja kohustused piinamise ja ebainimliku kohtlemise tuvastamisel. – Eesti Arst 2008/87 (4), lk 306–309.

¹⁸⁸ Vt ka International Rehabilitation Council for Torture Victims, Action against torture. A practical guide to the Istanbul Protocol – for lawyers, 2009.

konsulteerimise võimalus.¹⁸⁹ Oluline on kehtestada selge kord, kuidas, millal ja kellele peab tervishoiutöötaja võimalikest väärkohtlemise juhtudest teatama.¹⁹⁰ Protokollid saab pidada sealjuures praktiliseks juhendmaterjaliks, kus kirjeldatakse meedikute ülesandeid väärkohtlemise ennetamisel, avastamisel, dokumenteerimisel ja nendest teatamisel.

Protokollis on esile tõstetud tervishoiutöötajatele esitatud nõue tegutseda alati kõrgeimaid meditsiinieetika põhimõtteid silmas pidades.¹⁹¹ Tervishoiutöötajad peavad hoolitsema kinnises asutuses viibiva inimese heaolu eest ja olema ametialaselt sõltumatud.¹⁹² Oma sõltumatust peavad nad tunnetama nii sisemiselt, ent sõltumatud peavad nad näima ka väljapoole. Kinnises asutuses viibivad inimesed peavad ühest küljest saama usaldada tervishoiutöötajaid, et edastada neile väärkohtlemise juhtumite kohta infot, ja teisalt peavad tervishoiutöötajad olema vabad tuvastama ka ise väärkohtlemise juhtumeid ja neist teatama. Kui aga tervishoiuteenuse osutaja tööandja on näiteks vangla puhul vangla ise, on sellesse automaatselt kodeeritud lojaalsuse konflikt, mis pärsib tervishoiutöötaja sisemist ja välist sõltumatust.¹⁹³

Väärkohtlemise kahtluse korral võivad meedikud sattuda silmitsi vastanduvate huvide dilemmaga. Ühelt poolt on meediku kohustus toimida alati patsiendi parimates huvides, teisalt aga teavitada uurimisasutust väärkohtlemise juhtumist.¹⁹⁴ Kui väärkohtlemise ohver keeldub läbivaatusest, palub hoida konfidentsiaalsust ja jätta väärkohtlemisest teavitamata, võib tervishoiutöötajal olla väga keeruline kaaluda avalikke huve ja patsiendi huve ning järgida mittekahjustamise (*do no harm*) põhimõtet. Inimesed võivad keelduda läbivaatusest või võtta oma nõusoleku tagasi ka juba dokumenteerimise käigus, sest nad võivad olla hirmunud või karta tagakiusamist. Istanbuli protokollis antakse juhtnõore sellistes olukordades toimimiseks.

Lisaks sellele, et väärkohtlemise võimaliku ohvri peaks tõhusa uurimise ja objektiivsuse huvides läbi vaatama sõltumatu tervishoiutöötaja, on oluline seegi, millistes tingimustes läbivaatus tehakse. See peaks koos dokumenteerimisega toimuma väljaspool politseinike või teiste kinnipidamiskoha ametnike kuulde- ja soovitatavalt isegi nägemisulatust.¹⁹⁵ Sellele põhimõttele on osutatud ka Euroopa Inimõiguste Kohtu lahendites.¹⁹⁶ Erandjuhul ja tervishoiutöötaja soovil võib politseiametniku juuresolek olla põhjendatud (nt

¹⁸⁹ Vt nt CPT, CPT/Inf(93)12-part, p-d 33–37; CPT, CPT/Inf(2002)15-part, p 42; CPT 2019. a soovitus Albaaniale, CPT/Inf (2019) 28, p 20.

¹⁹⁰ CAT, CAT/C/42/2, 07.04.2009, lisa 7, p 23; vt ka CPT 2009. a soovitus Portugalile, CPT/Inf (2009) 13, p 76; CPT 2019. a soovitus Taanile, CPT/Inf (2019) 35, p 20; CPT 2019. a soovitus Gruusiale, CPT/Inf (2019) 16, p 80; CPT 2021. a soovitus Hispaaniale, CPT/Inf (2021) 27, p-d 47–59.

¹⁹¹ Vt ka OHCHR, Principles on the Effective Investigation and Documentation of Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment. Recommended by General Assembly resolution 55/89, 04.12.2000, p 6(a).

¹⁹² Vt nt EIK, 30009/03, Osman Karademir vs. Türgi, 22.10.2008, p 54; EIK, 15828/03, Salamanoglu ja Polattas vs. Türgi, 17.06.2009, p 80.

¹⁹³ Vt nt Pont, J., Enggist, S. et al.. Prison Health Care Governance: Guaranteeing Clinical Independence. – American Journal of Public Health 2018/108 (4), lk 472–476; Restellini, J.-P., Restellini, R. Prison-specific ethical and clinical problems. – WHO Prisons and Health 2014, lk 11–18; International Centre for Prison Studies, Prison Health and Public Health: The integration of Prison Health Services. Report from a conference 2004.

¹⁹⁴ Vt ka CPT 23. üldaruanne, CPT/Inf(2013)29-part, p 77.

¹⁹⁵ CPT 2020. a soovitus Hispaaniale, CPT/Inf (2020) 5, p 91; vt ka õiguskantsleri soovitus nr 7-4/151058/1602270. –

https://www.oiguskantsler.ee/sites/default/files/field_document2/valvurite_viibimine_kinnipeetava_meditsiinilis_e_labivaatuse_juures.pdf (26.11.2021).

¹⁹⁶ Vt nt EIK, 6291/05, Yananer vs. Türgi, 16.10.2009, p 41 ja EIK, 15828/03, Salamanoglu ja Polattas vs. Türgi, 17.06.2009, p 80.

tervishoiutöötaja julgeoleku tagamiseks), kuid sellised asjaolud tuleks koos põhjendusega alati dokumenteerida.

Istanbuli protokollis antakse juhtnööre ka väärkohtlemise ohvrite intervjuerimiseks – selles kirjeldatakse eri võtteid ja eripärasid, mida tuleks oskuslikult arvesse võtta (nt taasohvristamise vältimine, soopõhised erisused). Eelistatud on avatud ja mittesuunavate küsimuste esitamine, mis võimaldaks inimesel rääkida oma lugu.¹⁹⁷

Veel käsitletakse protokollis füüsilise tõendusmaterjali kogumise ja säilitamise meetodeid ning juhiseid inimese läbivaatamiseks, et kogutud andmed võimaldaksid aidata tõendada juhtunu asjaolusid ning vigastuste päritolu.¹⁹⁸ Näiteks juhendatakse, kuidas märkida vigastusi kehakaardile, mis on hea abivahend süstemaatiliseks dokumenteerimiseks. Valulik piirkond ei pruugi olla silmaga nähtav, mistõttu fotografeerides kõike jäädvustada ei saa. Eriti asjakohane on kehakaart hulgivigastuste puhul, sest see aitab kirjeldada, millises asendis paiknevad vigastused üksteise suhtes. Protokollis on rõhutatud vigastuste dokumenteerimise kiireloomulisust, sest teatud füüsiliste vigastuste ilmingud võivad kiiresti paraneda ning hiljem võib olla väga keeruline, kui mitte võimatu hinnata näiteks armi vanust ja vigastuse arvatavat põhjust.¹⁹⁹

Et nii ametnikud kui ka tervishoiutöötajad oleksid väärkohtlemise uurimisel pädevad ja tõhusad, nähakse UNCAT-i artiklis 10 ette riigi positiivse kohustusena ette, et osalisriik võtab piinamise keelustamist käsitlevad õppematerjalid ja teabe täies ulatuses programmidesse, mille põhjal valmistatakse ette nii ametiisikuid kui ka meditsiinilist personali, kes võivad olla seotud vahistatud, kinnipeetud või karistust kandvate inimeste vahi all pidamise, ülekuulamise või kohtlemisega.²⁰⁰ Seega peab piinamise, ebainimliku või alandava kohtlemise ja karistamise tõkestamise alane teave olema lisatud tervishoiutöötajate õppekavadesse.²⁰¹

6. Õiguskaitsevahendid

Piinamise, ebainimliku või alandava kohtlemise ja karistamise vältimiseks on riigil kohustus võtta meetmeid ja kui väärkohtlemine on siiski aset leidnud, pakkuda kannatanutele vajalikke õiguskaitsevahendeid. Meetmete rakendamine on ette nähtud UNCAT-i artiklitega 2, 13 ja 14 ning see nähtub ka Euroopa Inimõiguste Kohtu praktikast EIÕK artikli 3 tõlgendamisel.

Kui riik on rahvusvahelise lepingu (nt UNCAT või EIÕK), enda põhiseadusega või mõne alamal seisva õigusaktiga (vangistusseadus²⁰², sotsiaalseadustiku üldosa seadus²⁰³ jms) endale teatud kohustusi võtnud, tuleb neid täita, et inimestele oleks nendega ette nähtud õigused tagatud ja kaitstavad.

Eestis sätestatakse põhiseaduse §-s 13, et igaühel on õigus riigi ja seaduse kaitsele ning seadus kaitseb teda riigivõimu omavoli eest, ning §-s 14, et õiguste (sh piinamise, ebainimliku või alandava kohtlemise ja karistamise keelu täitmise) tagamine on seadusandliku, täidesaatva ja

¹⁹⁷ Vt ka Danish Institute Against Torture, Monitoring health in places of detention. An overview for health professionals. Dignity manual 2020.

¹⁹⁸ Vt ka Peel, M., Lubell, N., Baynon, J. The Medical Investigation and Documentation of Torture: A Handbook for Health Professionals. – Human Rights Centre, University of Essex 2005.

¹⁹⁹ Vt ka EIK, 11068/04, Özgür Uyanik vs. Türgi, 23.03.2010, p 36.

²⁰⁰ Vt ka CAT, CAT/C/GRC/CO/7, p 45; CCPR, CCPR/C/HUN/CO/6, p 36.

²⁰¹ Vt ka CPT 2020. a soovitus Moldovale, CPT/Inf (2020) 27, p 29.

²⁰² Vangistusseadus. – RT I, 08.07.2021, 15.

²⁰³ Sotsiaalseadustiku üldosa seadus. – RT I, 13.03.2019, 157.

kohtuvõimu ning kohalike omavalitsuste kohustus. Seega on riigi tegutsemiskohustus ja normide täitmise tagamine kõigi võimuharude ülesanne.

Põhiseaduse § 13 on mõeldud seadusandjale, kes peab kehtestama vajalikud õigusaktid, kuid see seob teisigi riigivõimuharusid (riigiasutused ja kohalikud omavalitsused). Riigiasutuste puhul võib sättega nõuda näiteks järelevalvet, põhiõigustesse sekkumist puudutavate andmete analüüsi, teatud valdkonna halduspraktika analüüsimist vms.²⁰⁴ See nõue kehtib ka piinamise, ebainimliku või alandava kohtlemise ja karistamise keelu suhtes.

Täitevvõim peab oma tööd tehes pöörama tähelepanu piinamise ja väärkohtlemise ennetamisele ning avastamisele. Näiteks sätestatakse vangistuseseaduse § 4¹ lõikes 1, et vanglas viibivat inimest koheldakse tema inimväärikust austaval viisil, millega kindlustatakse, et vanglas viibimine ei põhjusta talle rohkem kannatusi või ebameeldivusi kui need, mis paratamatult kaasnevad vanglas viibimisega. Samamoodi kohustatakse kriminaalmenetluse seadustiku § 9 lõikega 3 menetlejat kohtlema menetlusosalist tema au teotamata ja tema inimväärikust alandamata ning korratakse keeldu kedagi piinata või muul viisil julmalt või ebainimlikult kohelda. Sotsiaalseadustiku üldosa seaduse §-s 4 rõhutatakse, et ka sotsiaalkaitse pakkumisel tuleb inimest kohelda tema inimväärikust alandamata.

Inimesel peab olema võimalus oma õigusi tõhusalt teostada ning leida piinamise, ebainimliku või alandava kohtlemise ja karistamise eest kaitset kohtult. Põhiseaduse § 15 lg 1 esimese lause kohaselt on igal inimesel õigus nõuda, et kohus täidaks muu hulgas §-s 14 sätestatud kaitsekohustust nii teiste võimuharude (haldusasutused, süüteoasjade kohtuvälised menetlejad, seadusandja) kui ka eraisikute suhtes. Kohtukaebeõigus ja kaitsekohustus kompenseerivad riiklikku võimumonopoli ja omaabi piiranguid. Põhiseaduse § 15 toimimisel on oluline roll preventiivsel mõjul, see aga eeldab, et vajaduse korral on õigused võimalik ka realselt maksta panna.²⁰⁵

Piinamise, ebainimliku või alandava kohtlemise ja karistamise puhul peab inimesel olema kohtu abil võimalik nõuda, et selline kohtlemine lõppeks, ja saada sellise käitumise eest hüvitist. Nii võib inimene vaidlustada halduskohtumenetluses inimese alaväärset kohtlemist vanglas ja nõuda kohtlemise lõpetamist või kahju hüvitamist. Kinnipeetavad on kasutanud võimalust nõuda kohtus, et õigusvastaseks tunnistataks hoidmine ebainimlike tingimustega kartserikambri ilma võimaluseta värskes õhus jalutada.²⁰⁶ Samuti on tihti nõutud inimväärikust alandavate kinnipidamistingimuste tõttu tekkinud kahju hüvitamist.²⁰⁷ Sotsiaalvaldkonnas on riigi tegutsemiskohustus väljundi leidnud ka kriminaalmenetluses. Näiteks on selle eest, et inimene on jäetud ebahügieenilistesse tingimustesse ja talle pole vajalikku abi osutatud, kriminaalvastutusele võetud nii hoolekandeesutuse tegevjuhid kui ka teenust pakkuv juriidiline isik.²⁰⁸

7. Järelevalvemehhanismid

Õiguskaitsevahendeid saab rakendada inimene, kes suudab enda õiguste rikkumisele tähelepanu juhtida, pöörduda kohtusse ja hankida vajaduse korral õigusabi. Hulk inimesi ei

²⁰⁴ Albi, K. Paragrahv 13. – Eesti Vabariigi põhiseadus. Kommenteeritud väljaanne. 2020, p 16. – <https://pohiseadus.ee/sisu/3484> (29.11.2021).

²⁰⁵ Pilving, I. Paragrahv 15. – Eesti Vabariigi põhiseadus. Kommenteeritud väljaanne. 2020, p 4. – <https://pohiseadus.ee/sisu/3486> (29.11.2021).

²⁰⁶ Vt nt RKHK, 3-3-1-55-16, 08.12.2016.

²⁰⁷ Vt nt RKHK, 3-20-1170, 19.05.2021.

²⁰⁸ Vt RKKK, 1-17-7111, 10.10.2019.

ole aga selleks võimelised, kuna nad viibivad kohas, kust nad ei saa omatahtsi lahkuda ning kus neil ei pruugi olla piisavat juurdepääsu vajalikule informatsioonile või isegi kirjutusvahenditele. Samuti võib takistada oma õigusi aktiivselt kaitsmast inimese tervises seisund, näiteks raske psüühikahäire, kõnetus, dementsus vms. Sotsiaal- ja hoolekandeesutustes võivad inimesed sõltuda oma igapäevatoimingutes (nt WC kasutamine, söömise, õue pääsemine) täiel määral asutuse personalist, mistõttu nad ei julge töötajate tegevuse üle kurta.

Sestap ei pruugi väärkohtlemise ärahoidmiseks piisata riigi eelkirjeldatud tegevusest ja pakutavatest õiguskaitsevahenditest. Ilmne on vajadus selliste organisatsioonide järele, kes jälgiks olukorda kinnipidamiskohtades korrapäraselt ja omal algatusel, ilma kinnipidamiskohas viibivalt inimeselt sellekohast taotlust või infot saamata. Eelistatult võiks selline järelevalveorgan olla täitevvõimust võimalikult sõltumatu, et tal ei oleks keeruline anda põhjendatud kriitikat kinnipidamiskohtades toimuva teemal.

7.1. Kolm valvurit: CPT, SPT, NPM

Et hoida kinnipidamiskohtades ära piinamist, ebainimlikku või alandavat kohtlemist ja karistamist, on loodud mitme rahvusvahelise õiguse instrumendi toel koosnev järelevalvemehhanismide paneel. Need rahvusvahelise õiguse instrumentidele tuginevad järelevalvemehhanismid lähtuvad tõdemusest, et parim viis vältida kinnipidamiskohtades piinamist, ebainimlikku või alandavat kohtlemist ja karistamist on sõltumatute organisatsioonide korrapärane kinnipidamiskohtade külastamine (kontrollkäigud).

Sellise lähenemise pakkus 1976. aastal välja Jean-Jacques Gautier, kes lähtus Rahvusvahelise Punase Risti Komitee (ICRC) visiitidest sõjavangide kinnipidamiskohtadesse, mille järel esitas komitee soovitused kinnipidamistingimuste parandamiseks. Gautier leidis, et ICRC kontrollkäigud on piinamise, ebainimliku või alandava kohtlemise tõrjumisel äärmiselt tõhusad. Et komitee volitused kontrollkäike teha olid äärmiselt piiratud, tegi Gautier ettepaneku laiendada tegevusulatust ja hakata tegema visiite kõigisse kinnipidamiskohtadesse, nagu vanglad, psühhiaatriaiglad ja politseijaoskonnad.²⁰⁹

Gautier' ideed ei saanud UNCAT-i koostamisel kasutada ja see jäi ÜRO-s oma aega ootama. Euroopa tasandil viidi Gautier' mõtte ellu 26. juunil 1987, mil Euroopa Nõukogu võttis vastu piinamise ja ebainimliku või alandava kohtlemise või karistamise tõkestamise Euroopa konventsiooni (ECPT)^{210, 211}.

Konventsiooniga asutati piinamise ja ebainimliku või alandava kohtlemise või karistamise tõkestamise Euroopa komitee (CPT), mille ülesanne on ECPT artikli 1 kohaselt külastusi tehes uurida vabaduse kaotanud inimeste kohtlemist, et vajaduse korral tugevdada nende kaitset piinamise ja ebainimliku või alandava kohtlemise või karistamise vastu. Eesti liitus ECPT-ga 1996. aastal. CPT on korduvalt Eesti kinnipidamiskohti külastanud.²¹²

²⁰⁹ Cassese, A. A New Approach to Human Rights: The European Convention for the Prevention of Torture. – The American Journal of International Law, 1989, Vol. 83, No. 1, lk 128–153; APT, IIHR, Optional Protocol to the UN Convention against Torture. Implementation Manual (revised edition). – Geneva 2010, lk 16.

²¹⁰ Piinamise ja ebainimliku või alandava kohtlemise või karistamise tõkestamise Euroopa konventsioon. – RT II 1996, 36, 132.

²¹¹ APT, IIHR, lk 17.

²¹² Vt ka <https://www.coe.int/en/web/cpt/home> (24.11.2021).

Jean-Jacques Gautier' soov luua sõltumatute organisatsioonide kontrollkäikude abil kinnipidamiskohtades alandavat kohtlemist ennetav ülemaailmne süsteem sai teoks 18. detsembril 2002, kui ÜRO Peaassamblee võttis vastu piinamise ning muu julma, ebainimliku või inimväärikut alandava kohtlemise ja karistamise vastase konventsiooni fakultatiivse protokoll (OPCAT)²¹³, mis jõustus 22. juunil 2006.²¹⁴ Samal aastal ratifitseeris protokoll ka Eesti.

OPCAT-iga nähti ette sõltumatute rahvusvaheliste ja riigisiseste organisatsioonide korrapäraseid külastused kinnipidamiskohtadesse, ennetamaks piinamist ning muud julma, ebainimlikku või inimväärikut alandavat kohtlemist ja karistamist. Selleks on protokoll artiklite 2 ja 3 kohaselt loodud kahetasandiline süsteem.

See koosneb ÜRO piinamisvastasele komiteele (CAT) alluvast piinamise ning muu julma, ebainimliku või inimväärikut alandava kohtlemise ja karistamise ennetamise alamkomiteest (SPT) ning igas osalisriigis loodud või nimetatud vähemalt ühest külastusi tegevast riigisisest institutsioonist ehk riigi ennetusastutusest (*national preventive mechanism*, NPM).

Kuigi ÜRO piinamise ennetamise alamkomitee nimetus viitab sellele, justkui oleks see allutatud ÜRO piinamisvastasele komiteele või oleks midagi sellest vähemat, on see aastatega arenenud omaette organisatsiooniks, nii et need kaks on pigem vennaskomiteed. Kui CAT on oma ülesannete täitmisel rohkem reaktiivne, keskendub SPT väärkohtlemise ärahoidmisel proaktiivsele tegevusele.²¹⁵

OPCAT-i artikli 3 kohaselt sätestatud riigi ennetusastutuseks ehk NPM-iks on Eestis õiguskantsler, kes on selleks määratud õiguskantsleri seaduse²¹⁶ § 1 lõike 7 järgi. Õiguskantsler täidab NPM-i ülesannet 18. veebruarist 2007.

Riigi ennetusastutus asetseb väärkohtlemise ärahoidmisel eesliinil. Ta tunneb oma riigi kinnipidamiskohti, teab nende olukorda ja saab väärkohtlemise ohtu vähendada, kontrollides neid OPCAT-i artikli 19 kohaselt korrapäraselt ning esitades soovitusi, kuidas neis inimesi paremini kohelda ja ennetada piinamist ning muud julma, ebainimlikku või inimväärikut alandavat kohtlemist ja karistamist. NPM hindab kinnipidamiskoha olukorda laiemalt, kui ühe inimese pöördumises vahendatud probleemi kaudu teha saaks. SPT ja NPM vahetavad infot. Alamkomitee saab riigi ennetusastutust hea nõuga toetada, ent tal ei ole võimalik riigi tasandil väärkohtlemisega seotud igapäevast ennetustööd teha.²¹⁷

Nende kolme valvuri – NPM-i, SPT ja CPT töö põhiolemus on sama. Kõik nad teevad kontrollkäike kinnipidamiskohtadesse ja edastavad riigile oma soovitusel. Ühegi järelevalvaja soovitusel ei too aga kaasa kohtuotsusega sarnaseid õiguslikult siduvaid tagajärgi. Samas on näiteks aastatepikkuse kogemusega CPT seisukohad äärmiselt autoriteetsed ja Euroopa riikide ennetusastutused arvestavad nendega. Ka tuleb CPT soovitusi käsitada eesmärkide ja põhimõtetenähtena, mis annavad sisu riikides (sh Eestis) täidetavatele kohustuslikele lepingutele ja

²¹³ Piinamise ning muu julma, ebainimliku või inimväärikut alandava kohtlemise ja karistamise vastase konventsiooni fakultatiivne protokoll. – RT II 2006, 24, 63.

²¹⁴ APT, IIHR, lk 17.

²¹⁵ Murray, R., Steinerte, E. *et al.* OPCAT within the Broader UN and Regional Systems. – Oxford: Oxford University Press 2011, lk 140–162.

²¹⁶ Õiguskantsleri seadus. – RT I, 26.05.2020, 11.

²¹⁷ Steinerte, E. The Jewel in the Crown and Its Three Guardians: Independence of National Preventive Mechanisms Under the Optional Protocol to the UN Torture Convention. – Human Rights Law Review 2014/14 (1), lk 1–29.

neis sisalduvatele nõuetele. Nii on näiteks Euroopa Inimõiguste Kohus EIÕK artikli 3 rikkumise tuvastamisel kasutanud CPT standardeid ja seisukohti. Ka Eestis kajastavad riigisisised kohtud aina enam õiguskantseri soovitusi ja toetuvad oma lahendites nendele.

7.2. Kinnipidamiskoht

Kinnipidamiskohana ei tule eelnimetatud kolme järelevalvemehhanismi töö kontekstis mõista mitte ainult klassikalises mõistes kinnist asutust (nt vanglat), vaid OPCAT-i artikli 4 alusel kõiki kohti, kus hoitakse või võidakse hoida inimesi, kellelt on võetud vabadus kas avalikku võimu teostava asutuse korralduse alusel, sellise asutuse toetusel või sõnaselgel või vaikival nõusolekul. ECPT artiklis 2 käsitatakse kinnipidamiskohti lakoonilisemalt – konventsiooni tähenduses on need kohad, kus võimude korraldusel peetakse kinni vabaduse kaotanud inimesed.

Järelevalvemehhanismide töös tuleb aga mõistet *kinnipidamiskoht* väärkohtlemise tõhusa ennetamise huvides tõlgendada laiemalt, st käsitleda kinnipidamiskohana ka kohti, kus viibivatelt inimestelt on võetud vabadus, ja tegu on olukorraga, kus riik kas täidab või võib eeldada, et ta täidab regulatiivset funktsiooni – st on kehtestanud või peaks kehtestama teatud reeglid.²¹⁸

OPCAT artikkel 4 annab kinnipidamiskoha väga laia määratluse ning selle sätte tähenduses võib kinnipidamiskohaks olla lisaks riigi kinnipidamiskohtadele ka eraõiguslikud kinnipidamiskohad, millest riigivõim on teadlik ja millega nõ vaikivalt nõustub.

Näiteks võib kinnipidamiskohaks OPCAT artikli 4 mõttes olla see paik, kus paramilitaarne rühm hoiab inimesi vangistuses ja millest politsei on teadlik, ent ei võta midagi ette, et sellist vangistamist vältida. Samuti võib see olla erahaigla või hooldekodu, kus hoitakse inimesi nende tahte vastaselt kinni avaliku võimu teadmisel ja nõusolekul.²¹⁹ Targu on OPCAT artikli 4 sõnastuses osutatud:

„[...] kus hoitakse või võidakse hoida isikuid, kellelt on võetud vabadus [...]“²²⁰

See tähendab, et kinnipidamiskoha pidaja ei saa keelata järelevalvemehhanismi ligipääsu kinnipidamiskohale pelgalt põhjusel, et selles ei hoita kontrollkäigu ajal kedagi, sest seal võib mõnel muul ajal ikkagi inimesi olla.²²¹

Seega loetakse järelevalvemehhanismide töös kinnipidamiskohtadeks ka paiku, mida ehk esmapilgul ei oskaski selleks pidada. Nende hulka kuuluvad hooldekodud, kus õiguslikult inimese liikumisvabadust piirata ei tohi, ent praktikas seda siiski ulatuslikult tehakse (nt dementsusega inimestega toimetulemiseks lukustatakse neid magamistuppa, fikseeritakse

²¹⁸ SPT, Compilation of SPT Advice in response to NPMs requests. Subcommittee on Prevention of Torture and other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment. – https://www.ohchr.org/_layouts/15/WopiFrame.aspx?sourceid=/Documents/HRBodies/OPCAT/CompilationSPTAdvices.doc&action=default&DefaultItemOpen=1 (24.11.2021).

²¹⁹ Nowak, M., McArthur, E. The United Nations Convention Against Torture: A Commentary. – Oxford: Oxford University Press 2008, lk 931.

²²⁰ Piinamise ning muu julma, ebainimliku või inimväärkust alandava kohtlemise ja karistamise vastase konventsiooni fakultatiivne protokoll. – RT II 2006, 24, 63.

²²¹ Nowak, M., McArthur, E. The United Nations Convention Against Torture: A Commentary. – Oxford: Oxford University Press 2008, lk 932.

rihmadega voodi või tooli külge jms). Samuti kohad, kus inimese liikumisvabadus ei ole tavaolukorras piiratud, ent kus on võimalik see teatud asjaoludel (nt teisi ohustava käitumise korral) mõneks ajaks suurel määral ära võtta, näiteks paigutada ta võimalikult turvaliseks kohandatud lukustatavasse ruumi (nn eraldusruumi).²²²

7.3. NPM-i kontrollkäigud

Õiguskantsleril on riigi ennetusasutusena õigus saada piiramatu juurdepääs teabele, mis puudutab riigi kinnipidamiskohti, neis olevaid inimesi ning nende kohtlemist ja kinnipidamistingimusi. Samuti on õiguskantsleril õigus pääseda piiramatult kõigisse kinnipidamiskohtadesse, nende hoonetesse ja rajatistesse ning võimalus vestelda tunnistajate juuresolekuta isiklikult või vajaduse korral tõlgi abil vabaduse kaotanud inimestega ja teistega, kes võivad anda asjakohast teavet (OPCAT art 20, õiguskantsleri seaduse § 27). Vaba juurdepääs kinnipidamiskohtadele, teabele ja seal viibivatele inimestele on ka ECPT artikli 8 järgi CPT-l ning OPCAT artikli 14 järgi SPT-l.

Õiguskantsler on NPM-ina aastate jooksul külastanud näiteks vanglaid, arestimaju ja muid politsei kinnipidamiskohti, kohtumajade kinnipidamiskambreid, kinniseid lasteasutusi, hooldekodusid, psühhiaatrilist ja nakkushaiguste ravi osutavaid tervishoiuasutusi, välismaalaste kinnipidamiskohti, kaitsevägeüksusi jne.

Kriteeriumid kinnipidamiskohtade valiku ja kontrollimissageduse aluseks võivad olla näiteks kinnipidamiskoha olemus, kinni peetavate inimeste arv, kinni peetavate inimeste vahetuse sagedus kinnipidamiskohas, väärkohtlemise esinemise risk jms. Näiteks on õiguskantsler kontrollinud tavapärasest sagedamini hoolekandeametust, kuhu psüühikahäiretega inimesed paigutatakse hooldusele nende tahte vastaselt kohtumääruse alusel. Sellises asutuses viibib palju inimesi, kes on oma tervises seisundi tõttu ohtlikud endale või teistele ja võivad käituda ettearvamatult. Samuti on sedalaadi asutustesse keeruline leida töötajaid, mis võib põhjustada personali nappust.²²³

Kontrollkäigud toimuvad enamasti ette teatamata – nii päeval kui ka öösel, nii tööpäeval kui ka nädalavahetusel. Õiguskantsler võib vajaduse korral kaasata kontrollkäigule erialaasjatundjaid (nt perearst, psühhiaater), olutundjaid (nt ratastooli kasutaja) ja tõlke või teha kontrollkäigu koostöös mõne riikliku järelevalve asutusega.

Kontrollkäigu tavapärasteks osadeks on ringkäik kinnipidamiskohas, asjassepuutuvate andmekogude ja dokumentidega tutvumine, teiste juuresolekuta usalduslikult vestlemine kinnipidamiskoha personali ja asutuses viibivate inimestega ning paikvaatlus.

²²² Vt nt 2020. aasta kontrollkäik MTÜ-sse Lõuna-Eesti Erihooldusteenuste Keskusesse. –

https://www.oiguskantsler.ee/sites/default/files/field_document2/Kontrollk%C3%A4ik%20L%C3%B5una-Eesti%20Erihooldusteenuste%20Keskusesse.pdf (24.11.2021).

²²³ Vt nt 2020. aasta kontrollkäik Valkla Koju. –

https://www.oiguskantsler.ee/sites/default/files/field_document2/Kontrollk%C3%A4ik%20Valkla%20Kodusse_0.pdf (24.11.2021).

7.4. NPM-i soovitused

Õiguskantsler kui riigi ennetusasutus (aga ka piinamise ja ebainimliku või alandava kohtlemise või karistamise tõkestamise Euroopa komitee²²⁴ kui ka ÜRO piinamise ning muu julma, ebainimliku või inimväärikust alandava kohtlemise ja karistamise ennetamise alamkomitee²²⁵) saab kontrollkäigu järel esitada kinnipidamiskohtadele ja asjaomastele ametiasutustele soovitusi ja ettepanekuid kinnipidamistingimuste parandamiseks ja väärkohtlemise ennetamiseks.²²⁶

Kontrollkäigu järel teeb õiguskantsler NPM-ina reeglina kokkuvõtte, milles on toodud kinnipidamiskoha hea tava, põhistatud soovitused ja ettepanekud puuduste kõrvaldamiseks. Kinnipidamiskohal on võimalik anda tagasisidet ja selgitusi. Vajaduse korral kontrollib õiguskantsler soovitude täitmist järelkontrolli käigus kinnipidamiskohas.

Õiguskantsler on aastate jooksul andnud eri asutustele hulga soovitusi. Need on puudutanud näiteks kinnipeetavate kambrite korrashoidu ja puhtust²²⁷; kinnipeetavate (sh naiste) hügieeni eest hoolitsemise võimalusi²²⁸; värskes õhus viibimise tingimusi²²⁹; ohjeldamismeetmete kasutamist²³⁰; kinnipidamistingimusi, mis vastaksid alaealiste²³¹ ja puuetega inimeste

²²⁴ Vt CPT soovitusi: <https://hudoc.cpt.coe.int/eng#%7B%22sort%22:%5B%22CPTDocumentDate%20Descending,CPTDocumentID%20Ascending,CPTSectionNumber%20Ascending%22%5D%7D>; (24.11.2021).

²²⁵ Vt SPT soovitusi: https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/TreatyBodyExternal/CountryVisits.aspx?SortOrder=Chronological (24.11.2021).

²²⁶ Vt õiguskantsleri soovitusi: <https://www.oiguskantsler.ee/et/seisukohad/otsing?sisutuup=seisukoht&vaade=otsing&valitsemisala=117&dokumendist=1> (24.11.2021).

²²⁷ Vt nt õiguskantsleri soovitus nr 7-4/191561/1906265. –

https://www.oiguskantsler.ee/sites/default/files/field_document2/Kambrite%20tingimused.pdf (24.11.2021); vrd TrtRnK, 3-16-1540, 30.11.2017, p 9; TrtHK, 3-16-1674, 29.11.2016, p-d 7–7.1; TrtHK, 3-18-2396, 09.08.2019; TrtHK, 3-19-1789, 12.03.2020; TlnRnK, 3-16-2031, 17.01.2019.

²²⁸ Vt nt õiguskantsleri soovitusi nr 7-4/120885/1300283. –

https://www.oiguskantsler.ee/sites/default/files/field_document2/6iguskantsleri_sovitus_kinni_peatavatele_isik_utele_esmaste_hugieenitarvete_voimaldamine.pdf (26.11.2021); soovitus nr 7-4/121256/1304151. –

https://www.oiguskantsler.ee/sites/default/files/field_document2/6iguskantsleri_sovitus_kartseri_riietus_kinnipeetavate_poordumiste_lahendamine_0.pdf (26.11.2021); soovitus nr 7-4/120512/1203375. –

https://www.oiguskantsler.ee/sites/default/files/field_document2/6iguskantsleri_sovitus_kinnipeetavate_hugieeni_ees_hoolitsemise_voimalused_sh_juuksuri_teenuse_osutamine.pdf (26.11.2021); 2010. aasta kontrollkäik Harku Vanglasse. –

https://www.oiguskantsler.ee/sites/default/files/field_document2/kontrollkaigu_kokkuvote_harku_vangla.pdf (26.11.2021); 2011. aasta kontrollkäik Tallinna Vanglasse. –

https://www.oiguskantsler.ee/sites/default/files/field_document2/kontrollkaigu_kokkuvote_tallinna_vangla.pdf (26.11.2021); 2014. aasta kontrollkäik Viru Vanglasse. –

https://www.oiguskantsler.ee/sites/default/files/field_document2/kontrollkaigu_kokkuvote_viru_vangla_1.pdf (26.11.2021); 2017. aasta kontrollkäik Tallinna Vanglasse. –

<https://www.oiguskantsler.ee/et/seisukohad/seisukoht/kontrollk%C3%A4ik-tallinna-vanglasse> (26.11.2021).

²²⁹ Vt nt 2014. aasta kontrollkäik Viru Vanglasse; RKHK, 3-3-1-55-16, 08.12.2016.

²³⁰ Vt nt 2017. aasta kontrollkäik Tallinna Vanglasse; 2017. aasta kontrollkäik Tartu Vanglasse. –

<https://www.oiguskantsler.ee/et/seisukohad/seisukoht/kontrollk%C3%A4ik-tartu-vanglasse> (26.11.2021); 2014. aasta kontrollkäik Viru Vanglasse.

²³¹ Vt nt õiguskantsleri soovitus nr 7-7/141329/1404720. –

https://www.oiguskantsler.ee/sites/default/files/field_document2/6iguskantsleri_sovitus_uae_tallinna_vangla_kinnipidamistingimused.pdf (26.11.2021); 2011. aasta kontrollkäik Viru Vanglasse. –

https://www.oiguskantsler.ee/sites/default/files/field_document2/kontrollkaigu_kokkuvote_viru_vangla.pdf (26.11.2021); 2014. aasta kontrollkäik Viru Vanglasse.

vajadustele²³²; kinnipidamisrežiimi²³³; läbiotsimisi²³⁴; võimalusi suhtlemiseks enda lähedaste ja eelkõige lastega²³⁵; toitlustamist²³⁶ jmt.

Muu hulgas on muret valmistanud politsei kinnipidamiskohtade tingimused: kambritesse pääseb vähe loomulikku valgust, hügieeninurgas puudub privaatsus, keeruline on pidada isiklikku hügieeni ning suhelda segamatult lähedaste ja advokaadiga, kõiki kinnipeetuid jälgitakse valimatult ööpäevaringse videovalvega, ravimeid käideldakse nõuetevastaselt, kinnipeetutel ei ole võimalik viibida värskes õhus, dokumente pole täidetud nõuetekohaselt jne.²³⁷

Välismaalaste kinnipidamisel on oluline, et vajaduse korral kaasataks inimese ning personali ja eriti arsti vahelises suhtluses professionaalne tõlk; et inimesel oleks võimalik osaleda huvitegevuses, omandada haridust ja välismaailmaga suhelda; et ta saaks vajalikku terviseabi ning ravimeid ning oleks kaitstud ametnike ülemäärase jõu kasutamise eest.²³⁸ Elementaarsed

²³² Vt nt õiguskantsleri soovitus nr 7-7/141329/1404720; 2017. aasta kontrollkäik Tallinna Vanglasse.

²³³ Vt nt õiguskantsleri soovitus nr 6-1/161019/1604041. –

https://www.oiguskantsler.ee/sites/default/files/field_document2/kartserikaristuse_maksimaalne_pikkus.pdf (26.11.2021); vrd TrtRnK, 3-18-327, 21.05.2019; RKHK, 3-18-360/41, 15.04.2020; soovitus nr 7-4/200674/2003054. – https://www.oiguskantsler.ee/sites/default/files/field_document2/Vahistatu%20kambriv%C3%A4line%20tegevus.pdf (26.11.2021); 2020. aasta kontrollkäik Tallinna Vanglasse. – https://www.oiguskantsler.ee/sites/default/files/field_document2/Kontrollk%C3%A4ik%20Tallinna%20Vangla%20emade%20ja%20laste%20osakonda.pdf (26.11.2021); 2020. aasta kontrollkäik Tartu Vanglasse. – https://www.oiguskantsler.ee/sites/default/files/field_document2/Kontrollk%C3%A4ik%20Tartu%20Vanglasse%20ja%20vanglate%20ps%C3%BChhiaatriaosakonda.pdf (26.11.2021).

²³⁴ Vt nt 2016. aasta kontrollkäik Tartu Vanglasse. –

<https://www.oiguskantsler.ee/et/seisukohad/seisukoht/kontrollk%C3%A4ik-tartu-vanglasse> (26.11.2021); 2020. aasta kontrollkäigud avavanglatesse. – <https://www.oiguskantsler.ee/et/seisukohad/seisukoht/avavanglatesse-tehtud-kontrollk%C3%A4ikude-kokkuv%C3%B5te> (26.11.2021); õiguskantsleri soovitus nr 7-4/191395/1905411. – https://www.oiguskantsler.ee/sites/default/files/field_document2/Eraldamiseta%20%C3%BChiajaliste%20kokkusaamiste%20korraldamine.pdf (26.11.2021); soovitus nr 7-7/191450/2000290. – https://www.oiguskantsler.ee/sites/default/files/field_document2/Pereliikmete%20vastuv%C3%B5tmine%20vanglas.pdf (26.11.2021); 6-7/201158/2005051. – https://www.oiguskantsler.ee/sites/default/files/field_document2/Kokkusaamine%20lapsega.pdf (26.11.2021); vrd nt TrtRnK, 3-17-1236, 09.05.2019, p-d 11–12; TlnRnK, 3-15-566, 21.04.2016, p 10; RKHK, 3-19-549, 18.05.2021.

²³⁵ Vt nt 2014. aasta kontrollkäik Viru Vanglasse, 2017. aasta kontrollkäik Tallinna Vanglasse, 2020. aasta kontrollkäik Tartu Vanglasse; õiguskantsleri soovitus nr 7-4/191395/1905411; 7-7/191450/2000290; vt ka TlnRnK, 3-18-1408, 30.04.2019, p-d 9–13.

²³⁶ Vt nt 2011. ja 2014. aasta kontrollkäik Viru Vanglasse; õiguskantsleri soovitus nr 7-4/151096/1600194. – https://www.oiguskantsler.ee/sites/default/files/field_document2/õiguskantsleri_soovitus_pohioiguste_ja_vabaduste_paremaks_tagamiseks_islamiusulise_toitlustamine.pdf (26.11.2021)

²³⁷ Vt nt 2020. aasta kontrollkäik Põhja prefektuuri kinnipidamiskeskuse arestimajja. –

https://www.oiguskantsler.ee/sites/default/files/field_document2/Kontrollk%C3%A4ik%20P%C3%B5hja%20prefektuuri%20kinnipidamiskeskuse%20arestimajja.pdf (26.11.2021); 2018. aasta kontrollkäik Pärnu arestimajja. – https://www.oiguskantsler.ee/sites/default/files/field_document2/Kontrollk%C3%A4ik%20P%C3%A4rnu%20politseijaoskonna%20arestimajja.pdf (26.11.2021); 2020. aasta kontrollkäik Valga arestimajja. – https://www.oiguskantsler.ee/sites/default/files/field_document2/Kontrollk%C3%A4ik%20Valga%20ja%20V%C3%B5ru%20politseijaoskonna%20arestimajjadesse.pdf (26.11.2021); 2016. aasta kontrollkäik Valga ja Võru arestimajja. – https://www.oiguskantsler.ee/sites/default/files/field_document2/kontrollkaik_politsei_ja_piirivalveameti_louna_prefektuuri_valga_ja_voru_politseijaoskondade_arestikambritesse.pdf (26.11.2021); vt ka nt TlnRK, 3-16-1335, 15.12.2017; TrtRK, 3-17-265, 08.05.2018; TrtHK, 3-19-1270, 30.01.2020.

²³⁸ Vt nt 2019. aasta kontrollkäik Põhja prefektuuri korrakaitsebüroo kinnipidamiskeskusse. –

https://www.oiguskantsler.ee/sites/default/files/field_document2/Kontrollk%C3%A4ik%20P%C3%B5hja%20prefektuuri%20korrakaitseb%C3%BCroo%20kinnipidamiskeskusse.pdf (26.11.2021); 2015.–2016. aasta kontrollkäik PPA migratsioonibüroo kinnipidamiskeskusse. – https://www.oiguskantsler.ee/sites/default/files/field_document2/kontrollkaik_politsei-

kinnipidamistingimused, nagu magamisase, võimalus viibida värskes õhus, vajadusel toitlustamine jne tuleb samuti tagada lühiajaliselt piiril kinni peetud välismaalastele.²³⁹

Sotsiaal- ja tervishoiuasutustes puudub inimestel sageli võimalus privaatselt tualett- ja pesemisruume kasutada²⁴⁰, tingimused ei vasta tihti neis viibivate inimeste vajadustele (nt ratastoolis või dementsusega haigetele)²⁴¹, inimestele ei pakuta piisavalt mõtestatud tegevust ega tervise seisundi säilitamiseks vajalikke teraapiaid²⁴² ja inimesi võidakse lubamatult ohjeldada²⁴³.

Lisaks kontrollkäikudele on riigi ennetusasutusel OPCAT-i artikli 19 kohaselt õigus teha riigivõimule õigusaktide ja nende eelnõude kohta ettepanekuid ja tähelepanekuid. Oluline on muugi väärkohtlemist ennetav töö, millega parandatakse nii kinnipidamiskohtades töötavate ja seal viibivate inimeste kui ka avalikkuse teadlikkust väärkohtlemise olemusest ja selle vastu võitlemise vajalikkusest.

Õiguskantsleri nõunikud on näiteks kinnipidamiskohtades töötavate ja seal viibivate inimeste teadlikkuse tõstmiseks korraldanud selleteemalisi koolitusi ja teabepäevi ning andnud soovitusi kavandatavate või ehitusjärgus asutuste kohta. Niisamuti on kontrollkäikudel jagatud teabematerjale, mis aitavad inimestel paremini mõista oma põhiõigusi ja -vabadusi ning kasutada tõhusaid kaebemehhanisme. Lisaks on õiguskantsler ja tema nõunikud avaldanud väärkohtlemist puudutavatel teemadel artikleid nii paber- kui ka internetiväljaannetes.

[ja piirivalveameti teabehaldus- ja menetlusosakonna migratsioonibüroo kinnipidamiskeskusse.pdf](#) (26.11.2021); õiguskantsleri soovitus nr 6-2/200495/2002397. – <https://adr.rik.ee/okk/dokument/7218029> (26.11.2021); õiguskantsleri 2016. aasta ülevaade, jaotis „Kinnipidamiskeskus“. – <https://www.oiguskantsler.ee/ylevaade2016/kontrollkaigud> (26.11.2021); vt ka nt 2014. aasta kontrollkäik Vao varjupaigataotlejate majutuskeskusse. – https://www.oiguskantsler.ee/sites/default/files/field_document2/kontrollkaigu_kokkuvote_varjupaigataotlejate_majutuskeskus.pdf (26.11.2021); 2018. aasta kontrollkäik Vao varjupaigataotlejate majutuskeskusse. – https://www.oiguskantsler.ee/sites/default/files/field_document2/Kontrollk%C3%A4ik%20Varjupaigataotlejate%20Majutuskeskusesse%20Vao%20Keskus.pdf (26.11.2021).

²³⁹ Vt nt 2019. aasta kontrollkäik Tallinna lennujaama. – https://www.oiguskantsler.ee/sites/default/files/field_document2/Kontrollk%C3%A4ik%20Tallinna%20Lennujaama.pdf (26.11.2021).

²⁴⁰ Vt nt 2019. aasta kontrollkäik Ahtme haiglasse. – https://www.oiguskantsler.ee/sites/default/files/field_document2/Kontrollk%C3%A4ik%20SA%20Ahtme%20Haigla%20akuutraviosakonda.pdf (26.11.2021); 2017. aasta kontrollkäik Kuressaare haiglasse. – https://www.oiguskantsler.ee/sites/default/files/field_document2/Kontrollk%C3%A4ik_SA%20Kuressaare%20Haigla%20ps%C3%BCChhiaatria%C3%BCksus.pdf (26.11.2021); 2019. aasta kontrollkäik Valkla Koju. – https://www.oiguskantsler.ee/sites/default/files/field_document2/Kontrollk%C3%A4ik%20Valkla%20Kodusse.pdf (26.11.2021).

²⁴¹ Vt nt 2018. aasta kontrollkäik Kose Koju. – https://www.oiguskantsler.ee/sites/default/files/field_document2/Kontrollk%C3%A4ik%20Kose%20Kodusse.pdf (26.11.2021); õiguskantsleri seisukoht nr [7-7/161162/1604229](#). – https://www.oiguskantsler.ee/sites/default/files/field_document2/vanaduspensioniiikka_joudnud_dementsetele_s_uunatud_hooldusteenuse_arendamise_vajadus.pdf (26.11.2021).

²⁴² Vt nt 2018. aasta kontrollkäik Võisiku Koju. – https://www.oiguskantsler.ee/sites/default/files/field_document2/Kontrollk%C3%A4ik%20AS%20Hoolekandeteenused%20V%C3%B5isiku%20Kodusse.pdf (26.11.2021); 2019. aasta kontrollkäik Sillamäe Koju. – https://www.oiguskantsler.ee/sites/default/files/field_document2/Kontrollk%C3%A4ik%20Sillam%C3%A4e%20Kodusse.pdf (26.11.2021); õiguskantsleri 2017. aasta ringkiri. – https://www.oiguskantsler.ee/sites/default/files/field_document2/Ringkiri%20%C3%BCldhooldusteenuse%20osutajale.pdf (26.11.2021).

²⁴³ Vt nt 2019. aasta kontrollkäik Valkla Koju; 2019. aasta kontrollkäik Ahtme haiglasse.

Kokkuvõte

Selles peatükis oli vaatluse all õigus elule, selle käsitlemisel ette tulla võivad küsimused ning riigi kohustused inimelu kaitsmisel. Samuti mõtestati siin piinamise, ebainimliku või alandava kohtlemise ja karistamise keelu absoluutsust ning sellest üleastumise tagajärgi. Uuriti väärkohtlemise liike ja trajektoore, võimalikke teoreetilisi põimumisi ja praktilisi pörkumisi. Kirjeldati, kes mil viisil väärkohtlemises osaleb ja millist vastutust kannab. Selgitati riigi samme piinamise, ebainimliku või alandava kohtlemise ja karistamise ärahoidmiseks, väärkohtlemise juhtumitest teavitamiseks ning nende tõhusaks uurimiseks. Märgitati ära ka see, kuidas saab väärkoheldud inimene nõuda, et selline kohtlemine lõppeks, ja saada kannatuste eest hüvitist.

Pilk heideti eri tasanditel tegutsevatele kolmele valvurile – CPT-le, SPT-le ja NPM-ile, kes on kutsutud ellu piinamist ja väärkohtlemist ennetama ning seeläbi inimväärikust eitavaid või seda ründavaid tegusid ära hoidma. Mõistagi ei kindlusta järelevalvajate töö, et piinamist, ebainimlikku või alandavat kohtlemist ja karistamist on võimalik inimeste tegudest ja mõtetest jäädavalt välja juurida. Ent rahvusvahelised, piirkondlikud ja riigisisised õigusaktid on tänaseks andnud järelevalvajatele tööriistad, millega võidelda väärkohtlemise vastu avalikkusele suletud kohtades, kus viibivad inimesed, kelle häält ei ole üldse või piisavalt kuulda ning kes sõltuvad oma põhivajadustes võimupositsioonil olijatest.

See aga, kuidas ka kõige kaugemates ja pimedamates kohtades inimesi koheldakse, on mõõdik, mis kajastab, mil määral piinamise, ebainimliku või alandava kohtlemise ja karistamise keeldu kogu ühiskonnas mõistetakse ja austatakse. Eri riikide kinnipidamiskohtade olukorra kohta annavad ülevaateid nii CPT, SPT kui NPM-ide aruanded ja neis sisalduvad soovitused.

Tihti peale ei piisa aga väärkohtlemise keelu järgimise tagamiseks neist nn pehme õiguse (*soft law*) vahenditest. Põhimõttelist laadi muutustele annavad tõuke Euroopa Inimõiguste Kohtu lahendid, mis on õiguslikult siduvad (st täitmiseks kohustuslikud) riigile, mille suhtes need on tehtud. Lahendites väljendatud seisukohad ja mõnel juhul küllalt selgelt jälgitavad mustrid (nt kinnipeetava kambri ruumi teemal) ulatuvad aga kaugemale ning mõjutavad tihti kohtuasja osapoolteks mitte olnud riikide erinevat laadi otsuseid (sh riigisiseste kohtute lahendeid), poliitikat ja tegevust. Tähelepanuväärne on, et Euroopa Inimõiguste Kohus kasutab oma lahendites aina enam järelevalvajate (nt CPT) eksperdi hinnanguid. Järelevalvajatele pakuvad kohtu lahendid omakorda tuge soovituste põhendamisel. Inimesele on järelevalvajate aruanded (sh õiguskantsleri kui riigi ennetusasutuse seisukohad) jällegi abiks enda õiguste kaitsmisel riigi kohtutes.

Vaatamata neile mehhanismidele, mis on loodud kujuteldava maja alusmüüriks oleva inimväärikuse ja sellele seintena toetuvate inimõiguste kaitseks, leiab piinamine, ebainimlik või alandav kohtlemine ja karistamine kahjuks maailmas endiselt aset. Selle põhjuseks ei ole mitte niivõrd õiguslikud lüngad, kui võrd riikide puuduv või puudulik poliitiline tahe täita rahvusvaheliste lepingutega võetud kohustusi. Poliitilise tahte teket saavad aga mõjutada poliitilised lahendused.²⁴⁴

²⁴⁴ Vt nt de Londras, F., Dzehtsiarou, K. Mission Impossible? Addressing Non-execution through Infringement Proceedings in the European Court of Human Rights. – International and Comparative Law Quarterly 2017/66 (02), lk 467–490.